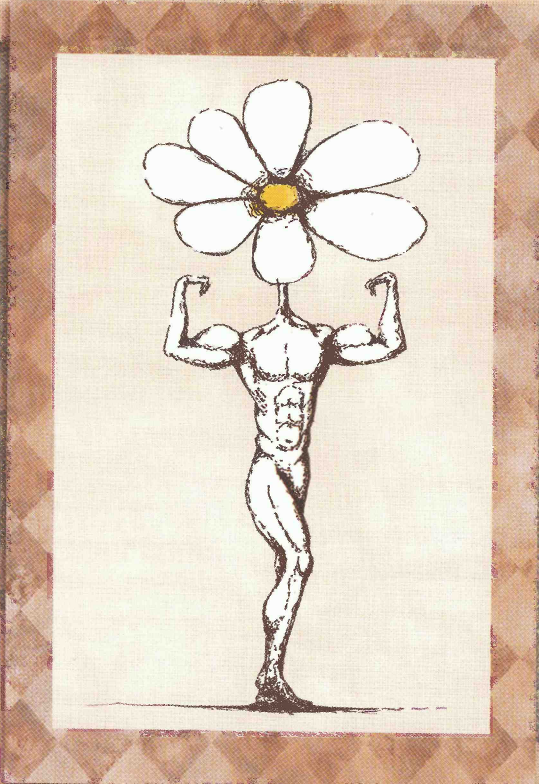
Ірина Фаріон

МОВА

краса і сила

суспільно-креативна роль української мови в ХІ – середині ХІХ ст.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ "ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА"

Ірина Фаріон

МОВА – КРАСА І СИЛА

СУСПІЛЬНО- КРЕАТИВНА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XI – СЕРЕДИНІ XIX ст.

3-тє видання

**Львів
Видавництво Національного університету "Львівська політехніка"
2010**

УДК 17(09)18(075.8)
Ф 245
ББК 87.7.я7.87.8я2

Рекомендувала Вчена рада
Національного університету "Львівська політехніка"
(протокол засідання № 51 від 24.10.2006 р.)

Рецензенти:

Сербенська О.А., доктор філологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;
Худаш М.Л., доктор філологічних наук, професор, Інститут народознавства НАН України;
Добосевич У.Б., кандидат філологічних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка

Фаріон Ірина
Ф 245 Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. – 3-тє вид. – Львів: Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2010. – 212 с.
ISBN 978-966-553-919-3

Це дослідження перше в українському мовознавстві, у якому взаємини між мовою і людиною, мовою і нацією, мовою і державою розглянуто в онтологічно-діяхронному розтині: мова не лише передумова буття людини і суспільства – вона основа його творення упродовж століть (від XI до середини XIX століття). **Унікальність і феноменальність української ситуації у тому, що не держава стояла на сторожі мови, а мова забезпечила собою всі можливості для відродження нації та держави.** Цей феномен криється у метафоричному визначенні мови як *"краси і сили"*. "Краса" – це найвідкритіший звуковий бік мови, а "сила" – це її суспільно-креативна роль в українському націє- та державотворенні. Краса і сила мови – це те, що *"двигнуло з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку"* (І. Франко).

Позаяк мова – справа усіх і кожного, то це нетрадиційне лінгвістичне дослідження адресоване усім мовцям.

ББК 87.7.я7.87.8я2

ISBN 978-966-553-919-3

ЗМІСТ

Ми **не могли** дати мільйонам у руки **хліба**, не могли тисяч і соток тисяч охоронити від нужди, від еміграції, від визиску, від змарнування сил. **У нас був тільки один знаряд — живе слово.** І можемо сказати собі, що ми не змарнували його, не закопали в землю, але чесно і совісно вжили на велике діло. І коли сьогодні те наше **рідне слово блискотить багатством, красою і силою** і знаходить відгомін у серцях соток тисяч синів України-Руси, розсипаних капризами долі по обох півкулях землі, коли воно здобуває собі, а разом із тим і цілій нашій нації право горожанства серед цивілізованих народів, коли розтіч серед нашої суспільности зменшилася в прямій пропорції зі зменшенням числа анальфабетів, — то все те гарний доказ на те, що **слово**, те **марне летюче слово**, найбільше, бачилось би, **хвилевий** і **нетривкий витвір людського духу, проявило чудотворну силу, починає двигати з упадку ту масу, якій, бачилося, не було рятунку**.

Іван Франко
"З останніх десятиліть XIX віку"

Історію людства можна звести
до історії стосунків слів та мислення.
Октавіо Пас

ВСТУП

Композитність назви "соціолінгвістика" є ключем до розкриття її значення: суспільство і мова – це не просто "модель соціяльно-мовної взаємодії" [164, с. 86], якою передбачено єдність лексико-граматичних знань у контексті соціокультурного вживання. Це – фундаментальна інституція суспільства, що регулює решту царин. І навіть більше – вона передумова будь-якого творення. Мова створила людину, а писемна мова – цивілізацію. Відтак мова як об'єднавчий чинник почала створювати держави та нації. У XIII книзі "Анналів" Цу Лу запитує у Конфуція: "Якщо Повелитель покличе тебе керувати країною, з чого почнеш?" Учитель відповідає: "Із виправлення імен, себто з реформи мови" [103, с. 217]. Українська мова також може утвердитися в українському суспільстві лише в результаті "ментальної революції" [84, с. 123], себто тоді, коли вона проникне до суспільного життя передовсім як соціяльний феномен, що **породжує** нові соціяльні реалії. Історія мови – це і є ментальна революція.

Креативна функція мови, що означена в Євангелії від Івана ("Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог. … Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього"), на жаль, повсякчас губиться у псевдокомунікативних теоріях матеріяльного світу.

Однак реально ця функція працює, як неспинна хода годинникової стрілки, позаяк "**мова – це не інструмент комунікації, і комунікація це не інструмент буття, якщо бути абсолютно точним, то – комунікація є буттям, а буття, отже, є тільки те нетілесне, у якому тіла заявляють про себе одне одному як такі**" [88, с. 149]. Креативність та екзистенційність мови в її діяхронному розгортанні – основні методологічні засади пізнання історичної дороги української мови у цій праці. Перефразовуючи слова О. Паса: "Ні, поезія – не калька з історії", – хочеться сказати: ні, мова – не калька історії: вона динамомашина її розгортання. Майже всі кризові епохи та періоди суспільного занепаду, як зауважив цей мислитель-лінгвіст, були врожайними на великих поетів, а отже, на велику мову: "Можна згадати Гогору та Кеведо, Ж. Рембо та П.-Л. Лотреамона, Дж. Дона та В. Блейка, Г. Мелвіла та Е. Дикінсон ... Гебрайські пророки творили у часи рабства, розпаду та занепаду. Ф. Війон та Манріке писали в період "осени середньовіччя". А як щодо "перехідної епохи", часу, коли творив А. Данте? Еспанія Карла IV дала світові Ф. Ґойю"; німецькі романтики творили "у поверженій та пригнобленій наполеонівською армією Німеччині" [103, с. 227]. У. Еко також наголошує на епохальній ролі А. Данте, мова якого мала пройти крізь не одне століття, аби опинитися у всіх на устах. Якби цього не сталося, "хтозна, може, ідея політичної єдности Італії не змогла б перетворитись у дійсність" ..., "...спробуймо уявити собі, якою була б грецька мова без Гомера, німецька нація без Лютерового перекладу Біблії, російська мова без Пушкіна, індійська культура без своїх засадничих поем" [28, с. 234].

У кризові епохи творили І. Котляревський, Т. Шевченко та М. Шашкевич. Вони своєю мовною творчістю

долали кризу і заступали відсутність держави. Нематеріяльна сила їхньої літератури сприяла виробленню реальної української ідентичности. Вони підсвідомо сформулювали через мову систему національно-державницьких пріоритетів, у яких культурно-мовні цінності породжують державницько-політичні. Вони започаткували національне відродження українців у кризові смуги історії і заклали ментальні основи державотворення, ствердили українську неповторність та унікальність: їхня мова стала тим, "що виставляє напоказ множинну одиничність" [88, с. 142]. Держава без мовного етнонаціонального пріоритету приречена. Це підтверджено хоча б тим, що сьогодні національна мова є державною у 41 країні із 47 европейських країн – у модерній історії національних держав мова є головним державотворчим чинником [77, с. 3–4].

Головна мета цього дослідження – на широкому історико-ідеологічному та суспільно-політичному тлі простежити визначальні піки креативної ролі мови в розбудові суспільства і становленні його основного стрижня – нації. Цю проблему виписано в діяхронному розрізі, що вможливлює комплексний аналіз детермінованого зв'язку між мовним поступом та становленням нації. Складний шлях української мови висвітлено не лише через долання позамовних чинників усунення її з повноцінних сфер функціювання, але й через завоювання гідного місця в серцях власних носіїв. Природно, що головну увагу зосереджено на народній мові, яка, всупереч суспільно-ідеологічним обставинам, функціювала у протиборстві з чужими престижними мовами, а також із власною мовно-історичною традицією – книжною давньоукраїнською (руською) літературною мовою.

Структура роботи вможливлює розкрити цю комплексну проблему, яку метафорично означено як **"красу і**

силу”. Саме поєднання цих духових концептів – **фонетичної краси мови та її духової сили як суспільно-національного творення** – зумовило феномен непоборности народної мови. Вона стала не лише головним ідентифікатором нації, але заступила собою відсутність української держави щонайменше від другої половини XVI – до кінця XX століття.

Знаково, що в одному з витягів із протоколу засідання революційного комітету часів Французької революції 1793 року читаємо: “Мова відродженого народу не може бути рабською, якою вона була досі, а повинна стати зовнішньою ознакою й гарантією народного відродження” [36, с. 168]. Чи так сталося з українською мовою? Хотілося б відповісти на це запитання на сторінках пропонованого ескізного викладу її історичної долі як долі самих українців.

МОВА — ГОЛОВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ВЗАЄМОДІЇ ЗІ СВІТОМ

Автор роботи
Оксана Васьків

Найперше — музика у слові.

Поль Верлен

Розділ І

МОВА – ЦЕ КРАСА (АБО ПРО ЗВУКИ ЯК НАЦІОНАЛЬНІ КОДИ МОВИ)

Філологи кажуть: значення слів закладено у їхній внутрішній формі, що сягає первісних мотивів називання, або їхньої етимології. Цікавим із цього погляду є манливе слово "краса", яке легко в'яжеться у смисли зі словом "мова". Живучи і працюючи, чи то функціюючи, слова, як і люди, відбігають від своїх первісних значень, але, як і люди, вони на глибинному, етимологічному (у людини – генетичному) рівні зостаються носіями первісних значень, які, ймовірно, і моделюють наше життя. Власне таку дію простежуємо у слова "краса". Етимологи пов'язують його з псл. kresati: "кресати", первісно "створювати, творити", зіставляють із лит. kárštas "гарячий", kar̃štis "спека, жара", лтс. kar̃sa "тс.", karŝêt "розпалювати, розігрівати", звідки первісне значення "блиск вогню; світло" → "щось гарне" [ЕСУМ, Т. 3, 76]. Отож, не випадково сказано: краса врятує світ. Врятує тому, що вона творить. Творить тому, що горить у найширших смислах цього слова, а відтак щоразу народжує диво-продукт – нову красу. Краса мови – це також горіння і творення, це внутрішнє зачарування і зовнішня потреба. Але чи досить самої **краси**, аби була **мова**? Хто, де і коли сформулював критерії **мовної краси**? Звісно, що не досить. Народна мудрість застерігає: не родись красива, а родись щаслива; не родись у платтячку, а родись у щастячку... Як зауважу-

жив В. Жаботинський, "...підкутою закаблукою можна втоптати в землю найжиттєздатнішу квітку" [31, с. 69].

Безперечно, що і критерії мовної краси суб'єктивні, передусім якщо йдеться про почування окремої людини. Однак стосовно ухвали наукового журі з конкурсу мов у Парижі 1928 року, відповідно до якого українська мова посіла третє місце після французької та італійської [44, с. 3], – то є сенс замислитись: а можливо, ця мова, хоча б з огляду на свою красу, врятує нашу країну?

Відомий український фонетист Н.Тоцька зазначає, що "лише комплекс показників різного рівня, і то в певному ще невідомому нам співвідношенні, здатний забезпечити те, що ми сприймаємо як позитивне і красиве" [135, с. 29–32]. Краса має певні параметри. Якщо в людини – це її зовнішність, то в мові – її звучання, а в українській зокрема – її милозвучність. Відомо ж бо, що мовці инших частин світу пишаються зовсім иншими ознаками своїх мов – складністю фонетики й граматики, унікальністю якихось рис, труднощами для вивчення иноземців. А саме слово "милозвучність", на думку Н. Плющ, більше схоже на оцінний, ніж на об'єктивний термін... [цит. за 87, с. 38, 46]. Чи можливо бути об'єктивним в оцінюванні рідної мови і чи можна пояснити беззаперечну сучасну милозвучність української мови лише самою сучасністю?

1. Звуки в історичному аспекті

Вслухаймось у звуки крізь віки, позаяк саме в історичній фонетиці криється таємниця унікальности звукової системи кожної мови. А унікальне і красиве – зазвичай поряд. До фонетичних рис, що стали нашими національно-мовними визначниками, належать:

1. Розвиток повноголосих форм (кін. VIII–IX ст.) на зразок *полонити* (рос. *пленить*), *вологa* (рос. *влага*), *мо-*

рок (рос. *мрак*), *солодкий* (рос. *сладкий*), *соромити* (рос. *срам*) тощо. Джерело повноголосся у нашій мові, як вважає більшість дослідників [133, с. 24–25], є проявом скитської, себто іранської основи (субстрату), позаяк тривалість контактів протоукраїнців із північно-східними іранцями, скитами, сарматами, аланами не менша за шістнадцять століть! Наявність повноголосих форм у росіян (напр. *холод, мороз*) – це наслідок колонізаційного переміщення українців у проторосійський регіон, а також фіно-угорські субстратні явища, тобто сліди впливу мови етносу на проторосійських теренах.

2. Поява горлового (фрикативного *г* (*γ*) (кін. VI – перша пол. VII ст. – невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільноти) як найхарактерніша особливість фонетичної системи мов антської підгрупи* (ще білоруська, чеська, словацька, верхньолужицька). Виникнення цього звука (g → *γ*– кін. VI – перша половина VII ст.) [107, с. 46] за образним висловлюванням В. Абаєва – це "внесок скито-сарматської мови". Нагадаємо, що сармати – етнічне ядро антського союзу племен, яке, сповна слов'янізувавшись, таки вплинуло на визначальні фонетичні ознаки української мови. Через невміння вимовляти цей звук легко впізнати неукраїнця. Згадаймо трагікомічну історію з однойменним героєм п'єси М. Куліша "Мина Мазайло", який, по-холуйському добровільно зросійщуючись, намагався позбутися цього знакового *г*: "Оце саме "*ге*" і є моє лихо віковічне. Прокляття, якесь каїнове

---

* Основу українського етносу, а також сербо-хорватського (у давній хорватській частині), верхньолужицького, чеського, польського, хорватського, словацького, білоруського утворили племена, що належали до так званого **антського** союзу (антиіранська назва "крайні"), зокрема, це поляни, волиняни (або дуліби), лугани, деревляни, хорвати, дреговичі [148, с. 111].

тавро, що по ньому мене впізнаватимуть навіть тоді, коли я возговорю не те що чистою руською (украдене у нас слово, що стало згодом етнонімом замість історично вмотивованого "московити" – авт.), а небесною, ангельською мовою" ..., "... оце саме "*ге*" увесь вік мене пекло і кар'єру поламало...". І не тільки, як відомо, кар'єру, але й особисте життя героя, бо ж коли дочка губернатора вподобала собі Мазайла як Аполлона, то "Почувши з уст моїх "*ге*" ... "*ге*" – одвернулась, скривилась" [62, с. 116].

3. Губно-губний звук [*ў*] або [*w*] (зафіксований у наших найдавніших текстах, тобто з XI ст.) [94, с. 6] на зразок *ходи*[*ў*], *ма*[*ў*]*ка*, що характерно також для польської та білоруської мов. Чеська та словацька мови втратили таку рису в період середньовіччя. З огляду на своєрідність цього звука, грубим порушенням є його сучасна оглушена вимова: *любо*[*ф*], *Киї*[*ф*].

4. Приставні приголосні [*в*], [*г*], які сягають, можливо, ще племінних діялектів волинян і древлян на зразок *вулиця* (*улица*), *вухо* (*ухо*), *вівця* (*овца*), *він* (*он*), *від* (*од*), *горіх* (*орех*), діял.: *вогірок*, *восінь*, *Ганна* тощо.

5. Вимова запозиченого [*ф*]. Цей звук легко прижився у словенській групі мов, адже, за спостереженням О. Царука, там він посів місце парного глухого відповідника губно-зубного [*в*], тому [*трафка*], [*шоф*]. Позаяк губно-губна вимова [*ў*] ([*w*]) в українській мові не давала змоги встановити аналогічної відповідности, то українці заступали його різними комбінаціями звуків [*хв*], [*кв*]: *Хведір, хвіртка, квасоля, Пилип* тощо, а чехи і поляки на [*р*], [*в*]: *luciper*, *lucyper* [148, с. 145].

6. Ствердіння приголосних перед [*е*] (із XII–XIII ст.) [94, с. 11]. За цим критерієм академік О. Ткаченко всю сучасну Славію поділяє на дві великі смуги: південну, де приголосні перед [*е*], як правило, не пом'якшуються: чеська, (західно)болгарська, македонська, сербська, хор-

ватська, словенська, полабська; і північну, де приголосні перед [*е*] пом'якшуються: нижньолужицька, верхньолужицька, польська, словацька, (східно)болгарська, російська, білоруська [133, с. 19]. Ствердіння приголосних перед [*е*] неспростовно засвідчене лише у XII ст. і пізніше, хоча джерела цього явища сягають глибшого часу [94, с. 3]. Причину цього неможливо віднайти в самих структурних особливостях цих мов. Її треба шукати у міжмовній взаємодії на території слов'янської прабатьківщини, що після розпаду праслов'янської мови як конгломерату діялектів значно розширилась. Цілком очевидне, на думку В. Коломієць, засвоєння слов'янськими говорами пом'якшення приголосних перед [*е*] з литовської мови "як адстратної"* у початковий період балтійської колонізації слов'янської мовної території і особливо як субстратної в період асиміляції литовської мови слов'янськими говорами (до і після VI ст.).

7. Ствердіння губних [*б*], [*п*], [*в*], [*м*], [*ф*] перед голосними і в кінці слова на зразок: *бити* (рос. *бить*), *м'яч* (рос. *мяч*). З огляду на цю фонетичну рису, невідповідним до фонетичних законів української мови є сучасне правописне правило, що не передбачає апострофа у словах иншомовного походження на зразок *пюре*, хоч *п'ю*; *бюро*, хоч *б'ю*, і вже цілком за російською ортоепією і правописом пишемо слова *гравюра, пюпітр, бязь*, хоч *комп'ютер, інтерв'ю, прем'єра.*

8. Одним із найвагоміших визначників антської фонетичної системи і зокрема української – є перетворення двозвука (дифтонга) [*ie*] → [*і*] (*ie* →*ѣ*): *ліс* (рос. *лес*), *дід*

---

* Адстрат – мова прийшлого населення, яка вплинула на мову корінного населення і збереглася поряд з нею; субстрат – елементи переможеної мови автохтонного народу в мові-переможниці прийшлого народу-завойовника.

(рос. *дед*) (X – перша половина XI ст.) [107, с. 46]. За польським дослідником Т. Лером-Сплавінським, уже в XI ст. "була усталеною ця фонетична українська риса як одна з найхарактерніших", потвердженням чого є змішування у найстаріших пам'ятках [*ѣ*] з [*и*]. Зміна *ѣ* → *і*, на думку О. Царука, відбулося під германським впливом [148, с. 149]: нім. *Michen*, прасл. **měšati*, укр. *мішати*, чес. *míchat*; нім. *Ziel*, укр. *ціль*, чес. *cíl*. Два варіянти вимови мають чехи: *děvka* "*служниця*", *dívka* "*дівчина взагалі*"; хорвати як одне з наймогутніших антських племен у своїй католицькій та мусульманській частині *ікають*, у православній – *екають*; на розходження натрапляємо у поляків: *kobita* (*kobieta*). Зрештою, дифтонгічну вимову маємо у карпатських верховинців і в поліських говорах, де переважно і зосереджувалося словенське населення до його асиміляції племенами антської підгрупи: *дієд, лієс.* Перехід [*ѣ*] в [*і*] (*сѣно* → *сіно*), як зазначає В. Німчук, задокументовано безсумнівно з XIII ст., або, за Ю. Шевельовим, з X – середини XII ст. [94, с. 11].

9. Розвиток [*і*] на місці давніх [*о*], [*е*] на зразок *дім* < *домь, осінь* < *осень* (XII–XIII ст.) [94, с. 11]. Утворення цього нового звука [*і*] пов'язане з занепадом старих коротких звуків [*ь*] (*єр*) і [*ъ*] (*йор*) [137, с. 506; 24, с. 282], що, опиняючись під наголосом, себто у сильній позиції, прояснювалися в [*о*] та [*е*]: *сънъ* → *сон, дънь* → *день*, а не під наголосом занепадали: *дня, сну*. Болгарське графічне позначення цих коротких звуків маскувало їхню справжню фонетичну природу, тому неможливо було достеменно відтворити їхнє конкретне звучання. Однак, щоб пізнати власну мову, як зазначав великий Й. Гете, треба вивчити бодай кілька иноземних. О. Ткаченко для з'ясування цієї проблеми залучив фіно-угорські мови (фінська, ерзя – мордовська й угорська), з огляду на їхню

територіяльну близькість до України–Руси: пор. фін. *akkuna* < *окъно* "*вікно*", *turku* < *търгъ* "*торг*", ерзя–морд. *мако* < *маку* < *макъ*, *моце* < *моци* < *мочь* "*сила*" (укр. *неміч*). Ці приклади засвідчують, що короткі [***ъ***], [***ь***] у протоукраїнських говірках звучали як [*у*], [*і*], що мали вимовлятися надкоротко, миттєво. Під наголосом вони перетворились на звуки [*о*], [*е*]: *сон, пень*, але *сну, пня.* Не під наголосом ці слабкі звуки збереглися аж до XV–XVII ст., про що свідчить ортографія: *сеси листъ* (зам. *сесь листъ*), *писано въ Ливовѣ* (зам. *Львовѣ*); у бойківських говорах: *щосі* (зам. *щось*), *вінъ*[ы] (*онъ*) тощо [133, с. 16–18].

Тривале існування (аж до початку XVII ст.) в українській мові коротких звуків у слабкій позиції призвело до утворення найхарактернішої риси української мови – **ікавізму** (XII–XIII ст.). Пропонуємо, за О. Курило та Ю. Шевельовим, реконструйовані ступені еволюції для [*е*], [*о*] перед [***ъ***] [***ь***], у разі їхнього переходу в [*і*] [133, с. 18; 94, с. 11]:

1. е (перед ь): е > ė > і
2. е (перед ъ): е (>'ȯ) >'ů (> ü) > і
3. о (перед ъ): о > ȯ> u > ü > і
4. о (перед ь): о > ȯ> ü > і

Отже, перехід [*о*], [***е***] в [*і*] (*о, е > і*) відбувся переважно через дифтонгічний звук [**ü**], що засвідчують пам'ятки: *Ларивунъ, Василювъ, на своюмъ* (пор. пол. *swój, równy, chód*; чес. *kůň, svůj*) [148, с. 153]. Ґрунтуючись на діялектному матеріялі, маємо такий ланцюг цього переходу: *столъ, стол* → *стоул, стул, стӳл* "*стіл*"; *осень* → *осіень, осінь.* Початок цього процесу відображено в текстах XII–XIII ст. Як образно зауважив О. Ткаченко [133, с. 15], розвиток коротких звуків [***ъ***], [***ь***] нагадує феномен типової кібернетичної "чорної скриньки", де на вході виступають індоевропейські і ранні праслов'янські короткі

[*й*] ([*у*]), [*і̂*], а далі, внаслідок їхнього перетворення у цій таємничій “скриньці”, на виході виникає звук [*о*], [*е*] (*сон* < *сънъ; день* < *дьнъ*), або нуль звука: *сну, дня*, а відтак і подовжений звук [*і*] (*віл* < *волъ, осінь* < *осень*) як визначальна фонетична риса нашої мови.

10. Утворення своєрідного українського звука [***и***] (IX–XII) [107, с. 46], що виник на основі старих, позначених як [***ы***], [***и***]. У російській мові ця праслов’янська різниця збереглася: рос. *милый, мыло*; укр. *милий, мило*. Зберігають протиставність [***ы***] (*у*) / [***и***] (*і*) нижньо- і верхньолужицька, польська і білоруська. Такі мови, як чеська, словацька, болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська позбавились розбіжности [***ы***] (*у*) / [***и***] (*і*) у той спосіб, що [***ы***] (*у*) заступили звуком [***и***] (*і*). Могла піти цим шляхом і українська мова, однак “на перешкоді цьому став занадто розрослий у ній ікавізм” [133, с. 20]. А це призвело б до величезної кількости омонімів, а тим самим нестерпного фонетичного хаосу. Отож, первісне [***и***] (*і*) (а не те, що утворилося з [*о*], [*е*]) утворило разом з [***ы***] (*у*) спільний витвір – “проміжний звук” [***и***] (*у*). О. Ткаченко називає це “фонетичним шлюбом” [133, с. 20], якого не знає жодна слов’янська мова (пор. укр. *нива, риба*; рос. *нива, рыба*; пол. *niva, ryba*).

К. Німчинов зауважив, що в праукраїнській мові вимова [*і*] ніколи не була така вузька, аби цілковито пом’якшувати попередні приголосні, як, наприклад, у російській [90, с. 182]. **Відтак передньо-середній звук (фонема) [*и*], вимовлений без жодного напруження, серед усіх слов’янських мов належить лише українській.**

11. М’яке, зокрема кінцеве [*ц’*] зумовлене тривалим збереженням у нашій мові, на відміну від инших, слабкого кінцевого [***ь***], що коротко вимовлявся як [*і*]. Занепадаючи, він передав свою м’якість попередньому

звукові, зокрема [*и*], напр. *кьнець* → *кінець*. Тверде кінцеве [*ц*] в українській мові зафіксоване лише у звуконаслідувальних вигуках на зразок *буц, гуц, гоц, бац* та у запозиченнях: *абзац, палац* [133, с. 20].

12. До характерних ознак української мови належить також явище **подовження приголосних**, напр. *житие* → *житье* → *життя, судия* → *судья* → *суддя, ночию* → *ночью* → *ніччю*; перехід приголосного [*л*] у певних позиціях у нескладотворчий звук [ў] (*воўk*, рос. *волк*, пол. *vilk*); м'якшення суфікса *-ский* у *-ський*; виникнення сполук ***ри-, ли-***, на місці ***ръ-, лъ-***: *кръвавый* → *кривавий, глътати* → *глитати*; перехід голосного [*е*] після [***ж***], [***ч***], [***ш***] і перед наступним твердим приголосним в [*о*]: *женатий* → *жонатий* (IX–X ст.). Ці зміни припадають на XI–XIII ст. [107, с. 20].

Отож, основний набір звуків кожної мови визначає її своєрідність і неповторність та той простір, у межах якого живе мова. Як немає "чистих" етносів, так і не буває "чистих" мов, а отже, і чистих фоносистем. Попри усвідомлення того, що в основі протоукраїнської мови лежав іранський субстрат, проторосійської – фіно-угорський, протобілоруської – балтійський, незаперечним є самодостатнє функціювання цих трьох генетично відмінних мов ще в дописемний період (VI–X ст.). Зокрема, значна частина своєрідних фонетичних рис української мови почала формуватися від V–VI ст. н. е. (а це праслов'янська мова), себто у так званий анто-склавинський час. Упродовж VII–XIII ст. [43, с. 421] мови анто-склавинського союзу набули тих базових ознак, що характеризують назагал усі сучасні слов'янські мови й українську зокрема. Історію нашої мови можна починати з VI–VII ст. н. е., бо саме тоді почали проявлятися перші – протоукраїнські – риси відповідних говіркових регіонів (києвополіського і галицько-подільського). Але, як метафо-

рично зауважує Ю. Шевельов, історія людини починається з її зародкового стану, попри те, що зародок – ще не є власне людиною. Тому українська мова, з огляду на доступні писемні пам'ятки, становить цілісність щонайменше в XI ст. – це початок давньоукраїнського періоду в розвитку її діялектних регіонів, "найперші вияви виразнености яких можна датувати VI–VII ст." [24, с. 285–286]. Зауважимо, що історію української мови започаткувала не так кількість своєрідних рис, як своєрідна комбінація звукових змін, що залежала від взаємодії різних тенденцій внутрішнього розвитку – частково збережених від праслов'янських часів і сформованих значно пізніше. До таких монолітно-національних звукових комбінацій належать:

1. Перехід [*е*] в [*о*] після історично м'яких приголосних та [*j*], незалежно від наголосу і збереження [*е*] під наголосом після инших приголосних: *його, жона*, *чоловік* (з XI ст.).

2. Нові звуки на місці [*о*], [*е*] са́ме в новозакритих складах (*столъ → стол*, *стоул, стул, сту̂л, стіл; осень → осіень → осінь*) (поч. процесу XII–XIII ст.).

3. Тверді приголосні перед [*е*], [*и*] (*небо, день, синій*) (з XII–XIII ст.) (за В. Коломієць – ще з праслов'янських говорів).

4. Передньо-середній звук [*и*], що виник як злиття давніх [*ы*], [*и*] (укр. *мило*, р. *мило*: ім. *мыло*, присл. *мило*) (від початку XI ст.);

5. Перехід [*ѣ*] в [*і*] (*сѣно → сіено → сіно*) (із XIII ст.).

Увиразнює фонетичну своєрідність української мови та її протиставлення з російською та білоруською водночас [134, с. 5]:

1) твердість приголосного перед [*е*] в українській: укр. *небо, мене* – м'якість у російській і білоруській: р. *небо, меня*; бр. *неба, мяне*;

2) зникнення в українській протиставности голосних фонем [*і*] (*и*) – [*ы*], що злилися в один звук: укр. *тихий, ми* – збереження його в російській та білоруській: р. *тихий, мы*; бр. *ціхі, мы*;

3) перехід [*ѣ*] в усіх позиціях, а [*о*], [*е*] в новому закритому складі в [*і*] в українській: укр. *хліб, ніч, піч* – перехід [*ѣ*] в [*е*] і збереження [*о*], [*е*] в новому закритому складі в російській та білоруській: р. *хлеб, ночь, печь*; бр. *хлеб, ноч, печ*;

4) збереження [*д*], [*т*] перед голосними переднього ряду [*е*], [*і*] в українській: *день, тінь* – перехід [*д*], [*т*] перед [*е*], [*і*] в [*дз*], [*ц*] у білоруській і тяжіння до цього в російській: бр. *дзень, цень*; р. *день, тень*, фонетично ([*д*^{з}*ен'*], [*т*^{с}*ен'*]);

5) відсутність акання в українській: *вода* – його наявність у російській і білоруській: р. *вода* – фонетично *вада* ([*в^да*]); бр. *вада*;

6) наявність м'якого первісного [*ц*] в українській: *місяць, отець* – його ствердіння в білоруській, російській: р. *месяц, отец*; бр. *месяц, айцец*;

7) наявність м'яких [*ш*], [*ж*] в українській: *наші, ножі* – їхнє повсюдне ствердіння в російській і білоруській: р. *наши* – фонетично *нашы*, бр. *нашы*(*я*).

За сукупністю цих фонетичних характеристик гóвори, що нині творять українську мову, ніколи не входили до діялектних масивів инших східнослов'янських мов і не ввійшли до української внаслідок якихось перегрупувань діялектів Східної Славії [94, с. 11].

З огляду на фонетичну своєрідність української мови варто розвінчати популярний міт ближчого часу про Київську Русь як колиску "сіямських трійнят": українців, білорусів, росіян та штучне поняття давньоруської мови. "Ні з погляду історичних обставин, ані з погляду діялектних особливостей, ані, нарешті, з погляду нових

(фонетичних) змін реальність такої [давньоруської] мови не доведена" [24, с. 280–281, 283]. Що ж до генетичної спільности між українською та російською мовами, то, як зазначає І. Огієнко, вона така сама, як і з усіма иншими слов'янськими народами й мовами, а подальша фрагментарна державна спільність – чинник вагомий, але аж ніяк не визначальний. Засадничим є те, що слов'янські мови розвивалися рівнобіжно одна до одної, а не генетично – одна з одної, а відтак вони не пов'язані якоюсь більшою спорідненістю, крім походження з праслов'янського джерела [97, с. 60–67].

2. Звуки в евфонійному аспекті

Фонологічна система української мови, на думку більшости вчених, нараховує 6 голосних фонем (звукотипів) і 32 приголосні фонеми. Відкритим зостається питання про фонематичність так званих напівпом'якшених приголосних [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [г'], [к'], [х'], [ґ'], [дж'], [ч'], [ш'], [ж'], позаяк всі вони трапляються здебільшого у запозичених словах і (за незначними винятками) не виконують диференційної функції. На думку М. Жовтобрюха і Н. Тоцької [109, с.103], є підстави вважати їх фонемами периферійної підсистеми, а Ю. Карпенко услід за О. Курило, М. Наконечним та М. Івченком кваліфікує їх як самостійні фонеми [39, с. 48–49].

З огляду на неоднозначне трактування кількости фонем у нашій мові, а саме 38 або 50, можемо завважити, що на тлі инших слов'янських мов українська посідає серединне місце (пор. болгарська – 45 фонем, польська – 44, російська – 41, словацька – 41, білоруська – 40, верхньолужицька – 39, чеська, сербохорватська, словенська – по 35, македонська – 31). З огляду на значну перевагу приголосних над голосними, українська нале-

жить до мов консонантного типу. За кількістю приголосних серед слов'янських мов їй належить п'яте місце, після болгарської (38 приголосних фонем), російської і польської (по 34), білоруської (33). Решта слов'янських мов мають меншу кількість приголосних фонем (від 22 до 27).

За кількістю голосних фонем українська мова, разом із болгарською (6) та польською (7), посідає середнє місце між тими слов'янськими мовами, що мають багаторозвинену систему вокалізму (словацька – 12 голосних фонем, чеська, сербохорватська та словенська – по 10) і тими, що мають тільки по п'ять голосних фонем (російська, білоруська, обидві лужицькі). За кількістю голосних (15,8 % – 6) українська мова на дев'ятому місці серед слов'янських мов; менший відсоток голосних мають лише три мови: болгарська (15,4), білоруська (13,2), російська (12,8) [129, с. 259–260]. Попри це, саме українську мову називають милозвучною. Ця милозвучність, обґрунтована конкретними лінгвістичними чи фізичними параметрами, стає науковим, а не суто суб'єктивним поняттям. Основний параметр милозвучности – це її **гучність**, або **висока вокалічність, чи сонорність.** Себто у мовленнєвому потоці голосні становлять ~ 42 %, цю вокалічність посилюють сонорні [*р*], [*л*], [*м*], [*н*], [*в*], [*й*], що разом із голосними становлять 70 % [135, с. 30]. Зауважимо, що [*й*] в українській мові вимовляють чітко і пружно, а не [*гула*^{є}] замість [*гулайе*], [*украіна*] замість [*украйіна*]. Російській мові властиве ковтання і скорочення цього приголосного. Це означає, що, хоч у системі української мови голосні – це лише 15,8 %, а приголосні – 84,2 %, – визначальну роль відіграє характер їхнього поєднання. За В. Чабаненком, – це названо **законом урівноваження кількости голосних і приголосних звуків у мовленнєвому потоці** [87, с. 10].

Як спостеріг Б. Якубський, “найлегше, музично, евфонічно звучатимуть для нас ті слова, де кількість шелестівок і голосівок однакова, і вони правильно чергуються, напр. “*полетіла*”, “*гомоніли*”, “*нерухомо*”, “*заборона*” (відношення 1:1). Ми повинні надзвичайно пишатися тим, що в нашій українській мові силу слів збудовано власне на принципі відношення шелестівок до голосівок 1:1; цим з’явищем наша мова рівняється до італійської мови, славетної своєю милозвучністю” [40, с. 15–16].

Загалом у народнопоетичному мовленні, що найкраще зберігає основи української мови, – голосних ~ 46 %, а в літературному мовленні ~ 42 % [135, с. 30]. І. Качуровський зазначає, що на кожні 100 голосних має бути приблизно 130–140 приголосних. Якщо їх більшає, то виникає: а) вставний голосний (епентеза) (порівняй *з берега* та *зі сходу*); б) випадання приголосного (дієреза) (*честь – чесний*); в) численні процеси асиміляції (уподібнення) [40, с. 22] і дисиміляції (розподібнення). Мова оперує і багатьма иншими засобами вираження милозвучности: варіянтність префіксів-прийменників *в / у, і / й, з / із / зі / зо, до / д, під / піді, над / наді, перед / переді, від / віді, од / оді, о / об;* чергування *і / й, у / в* (*імовірний / ймовірний, учити / вчити, научати / навчати*; варіювання зворотної частки (постфікса) *ся / сь*, часток *же / ж, б / би, лише / лиш, хоча / хоч*; варіювання дієслівних форм *робимо / робим, ходити / ходить*; варіювання прикметникових форм, а також займенникових та числівникових прикметникового оформлення: *у червоному / у червонім, у тому / у тім, в одному / в однім*; стилістично забарвлене варіювання форм: *гуляє / гуля, білії / білі*; варіювання прислівникових форм: *знов / знову, відтіля / відтіль*; вставні ***і, о, е*** у сполученні приголосних [184, с. 10].

Гучність нашої мови засвідчено у виразній повнозвучній вимові голосних і приголосних у сильних і слабких позиціях; у схильності до дзвінкої вимови, що проявлено у зберіганні дзвінкости приголосних наприкінці слів перед павзою, а здебільшого перед глухими приголосними; у кількісній перевазі асиміляційного подзвінчення глухих над оглушенням дзвінких внаслідок асиміляції. Посилює **гучність** відсутність редукції, тобто скорочення тривалости голосних у ненаголошених складах, як, до прикладу, в російській мові. Якщо в українському слові "*мо-ло-ко*" тривалість звучання кожного складу розподілена більш-менш порівну, то у російському звучанні – це [*мъ-л^-ко*], себто тривалість 45–70–120 мс. Ненаголошений [*ъ*] у першому перед наголошеним складі звучить як слабкий звук [*а*] (у транскрипції ^), ненаголошений [*о*] у другому від наголошеного складі вимовляється як невиразний, короткий, себто редукований звук, що у транскрипції позначають [*ъ*] [114, с. 53–54]. Саме такий неконцентрований наголос забезпечує плавність українського мовлення, зближуючи його з музичним ритмом. В основі цього ритму лежить будова українського складоподілу. Українська мова тяжіє до відкритих складів, що побудовані за законом висхідної гучности. Себто ядрова модель складу української мови, на відміну від російської та білоруської мов, – "приголосний – голосний", а не "приголосний – голосний – приголосний" [179, с. 191]. Це посилює загальне звучання мовлення, усуває неприємний для слуху відтінок, який мають шиплячі або свистячі приголосні. Отож, основна своєрідність українського складоподілу полягає у відкритості складу (закінченні на голосному) та у щоразу сильнішій інтонації зростання у складі.

Музикознавці свідчать, що саме у мовній мелодиці, що накладається на своєрідну вимову звуків (передусім

голосних), закладено основу національного співу. Отже, секрет музикальности української вимови треба шукати у її зв'язку з українською піснею. А пісня народилася з мови. Саме через те ці пісні такі мелодійні [135, с. 31]. Слушно зауважує Б. Якубський: "Ми так призвичаїлися до цієї природної музичности нашої рідної мови, що мало й уваги звертаємо на це. Але коли порівняти нашу мову, наприклад, з німецькою або польською, в яких шелестівки так помітно домінують над голосівками, тоді тільки в повній мірі встає перед нами чудове евфонічне багатство, яким ми володіємо..." [40, с. 16].

3. Звуки в семантичному аспекті

Якщо музикальну красу мови кожен сприймає легко, як зовнішню красу людини, то звукова символіка, чи семантична наповненість звуків, криється у мовній підсвідомості – тій царині, звідки починається мова. Про те, що звукам у мові притаманні певні значення, йшлося ще в роботі Платона "Кратил, або про правильність імен". Найповніше цю теорію розвинули стоїки. Їхні погляди виклав Авґустин – християнський письменник IV–V ст., автор відомого афоризму: "Колиска слова – це узгодження між відчуттям речі і звука". Цей філософ і письменник наводить латинські приклади, що засвідчують схожість між звучанням слова і річчю: *tinnitus* "*дзвін*" (*міді*), *hinnitus* "*іржання коня*", *balatus* "*мекання вівці*", *stridor* "*скрип*" (*ланцюга*). Звичайно, не всім речам властиве звучання, що могло б лягти в основу значень слова. Назви таких беззвучних речей вважали утвореннями за схожістю враження: якщо, до прикладу, такі речі діють на почуття м'яко або грубо, то і назви утворюються з "м'яких", а в иншому випадку – з "твердих" звуків: *lene*

"*м'якість*", *asperitas* "*грубість*" [38, с. 5]. Підтримав цю теорію знаменитий німецький філософ і вчений XVII – початку XVIII ст. Ґ. Ляйбніц, який уважав, що слова виникли завдяки стихійному, інстинктивному наслідуванню їхнього звучання відповідно до тих вражень, які отримували первісні люди від довколишніх предметів, звірів, реалій тощо. У тих природних звуках він убачав не "справжнє коріння", а лише "соки, якими живиться коріння мови" [38, с. 8]. Відповідно до цього виникла звукосимволічна теорія походження мови, за якою звуки передають враження про навколишній світ. Цю теорію підтримували такі визначні учені-лінгвісти, як В. Гумбольдт "... звук за своєю індивідуальною якістю вказує на якість предмета" [175, с. 79], Я. Ґрим, Г. Штайнталь, О. Потебня, Ш. Балі, вважаючи, що з розвитком мови сфера дії звукового символізму звужується. Отож, за Ґ. Ляйбніцом, є звуки сильні й шумні, а є м'які й тихі – ті та инші передають відповідні уявлення. Зокрема, приголосні символізують твердість, гладкість. До прикладу, звук [*р*] викликає сильний рух і шум, тому у найрізноманітніших мовах він передає слова зі значенням сильної дії. Найпоказовіші поетичні приклади, хоча б тому, що "поезія – це не що инше як природна функція мови, а саме гранична повнота людської мовної потенції, ліміт, за яким хіба що вже лиш мова ангелів" [33, с. 41]. Поет, опинившись наодинці з мовою, "ніби зобов'язаний повернути заяложеним від ужитку словам їхній первісно чистий осяйний блиск" [33, с. 41]. Це блискуче опоетизував Б.-І. Антонич у "Ars poetica. Мистецтво поезії"

Глибокі асонанси,
Сонетів пишний спів
І милозвучні станси –
Це є аптека слів.

Це запашні парфуми,
Це є блискіток крам.
Їх у натхнення шумі
Поети гнуть для дам.
Я знаю инші вірші;
Хоч не додержують вимог,
Вони від тих не гірші:
Пісні, що їх диктує Бог [2, с. 292].

У контексті звука [*р*] як не згадати Франкового:

Вічний **р**еволюціоне**р** –
Дух, що тіло **р**ве до бою,
рве за поступ, щастя й волю, –
Він живе, він ще не вме**р**.
Ні попівськії то**р**ту**р**и,
Ні тю**р**емні ца**р**ські му**р**и,
Ані війська муштровані,
Ні га**р**мати лаштовані,
Ні шпіонське **р**емесло
В г**р**іб його ще не звело ("Гімн").

або

Г**р**имить! Благодатна по**р**а наступає,
П**р**и**р**оду **р**озкішная д**р**ож п**р**онимає... ("Г**р**имить").

Не менш промовистим є Шевченкове:

За к**р**ажу, за войну, за к**р**ов,
Щоб б**р**атню к**р**ов п**р**олити, п**р**осять
І потім в да**р** тобі п**р**иносять
З пожа**р**у вк**р**адений пок**р**ов ("Кавказ").

Статикою руїни наповнений повторюваний [*р*] у В. Стуса:

Яка несте**р**пна **р**ідна чужина.
Цей пога**р** **р**аю, х**р**ам, зазналий скве**р**ни
Пощо, недоле осо**р**ужна, оця п**р**ост**р**ація поко**р**?

Звук [*л*] позначає тихий і м'який шум. Як зазначає Ґ. Ляйбніц, властивість цього звука призвела до того, що з його допомогою у латинській, верхньо-німецькій та инших мовах творять слова зі зменшувальним значенням – себто поняття формує для себе звукову оболонку слова.

Таки жодна наша колискова не містить скупчення шиплячих, свистячих та дрижачого [*р*], але вона неодмінно багата на звук [*л*], що нагадує задоволене белькотіння дитини в колисці.

Ой люлі, люлі, моя дитино"

чи

На восьме літо у неділю
неначе ляля в льолі білій
Святеє сонечко зійшло (Т. Шевченко).

Божевілля моє, божемилля,
богомілля моїм сльозам (Л. Костенко).

Зів'яле листя на долонях
Лишає мовчки листопад
Уже в його холоднім лоні
Згубились долі наші голі (Н. Панчишин).

Що в нас було?
Любов і літо
Любов і літо без тривог.
Оце і все. А взагалі-то
Не так і мало, як на двох... (Л. Костенко).

Полярний синтез сильного, нестримного [*р*] із м'яким, тихим [*л*] віддзеркалює чи не сутність самого життя. Коли ж сила помножена на ніжність, то в таких звуках почуваєшся, як у фортеці:

Марнували літечко, марнували.
А тепер осінні вже карнавали;
Калина міряє коралі
а ти летиш по магістралі.
Життя – це безконечне ралі.
Питаю в долі – а що далі? (Л. Костенко).

Боже, не літості – лютості,
Боже, не ласки, а мсти.
Дай розірвати нам пута ці,
Ретязі ці рознести (В. Стус).

Терпи, терпи – терпець тебе шліфує,
сталить твій дух – тож і терпи, терпи (В. Стус).

Застрягло сонце між два клени,
димить обвіяна рілля,
і піль коловорот зелений
довкола сонця закружляв (Б.-І. Антонич).

Поет-символіст Ю. Бальмонт зазначає: "В самій природі ***л*** має певне розуміння, так само, як паралельне ***р***, що стоїть поруч. Стоїть разом – і протилежне. Два брати – отже, один світлий, а другий темний. ***Р*** – скоре, мережане, грізне, спірне. ***Р*** – один з тих віщих звуків, що беруть участь і в мовах різних народів, і в рокотах всієї природи... ***Р*** є в нашому роті й горлі, є і в гарчанні тигра, і в воркуванні горлинки, і в крюканні крука, і в рокотанні бурхливих вод, і в гуркоті грому..." [120, с. 41].

Такий самий ефект викликає поєднання шиплячих із [***л***]:

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Злiталися поволі
Сичі (Т. Шевченко).

Коли розпечені в нас чола,
душа, отруєна та квола,
твій свіжий холод віє.
До нас лети,
надіє (Б.-І. Антонич).

Не любити тебе – не можна.
Володіти тобою – жаль.
І хвилина діяння кожна
Випромінює нам печаль (В. Стус).

Тональність розпеченого, убивчого шуму творять шиплячі. Один зі своїх віршів Б.-І. Антонич так і назвав "Шум":

Шумить і шамотить шумка шума,
шум прибирає, як весною повінь,
і кожен лист на дубі шуму повен.
Здіймає шлик із голови чумак;

Що чуже – то наше.
А що наше – нам же й чуже.
Наша доля вража
Нас доріже – нашим ножем (В. Стус).

Ще й до жнив не дожив,
ані жита не жав,
не згубив, не лишив.
І не жив. І не жаль
Тьмавих протобажань
заповітна межа:
ці напасті зі щастям
давно на ножах (В. Стус).

А розлогий гортанний [*г*] сповна вписується у нашу вкраїнську степову широчінь:

Гармидер, галас, гам у гаю (Т. Шевченко).

Особливе місце у творенні смислів відведено **голосним** (голосівкам), які символізують активність, форму, розмір. Французький учений М. Ґрамон у роботі "Звук як засіб виразности мовлення" (1901 р.) зазначив, що ідею можна намалювати звуками, а голосні – це свого роду ноти [180, с. 310]. Українські голосні [*и*], [*і*] – це звуки переднього ряду високо-середнього і високого підняття. За вимовою вони набагато ближчі один до одного, ніж до певної міри їхні російські відповідники [*ы*], [*и*], які щодо артикуляції віддаленіші один від одного: [*ы*] середнього ряду і середнього підняття. Смислова, диференційна, себто фонемна наповненість /*и*/ / /*і*/, чого не скажеш про російські [*ы*] / /*и*/, яскраво засвідчена у прикладах: *привід – привид, любить – любіть, даний – даній, рів – рив, білити – біліти, лихий – лихій, збіднити – збідніти, віти – вити.* Їхній фоностилістичний і водночас фоносемантичний характер виразно проступає з поезії як прямої мови землі й водночас, як слушно зазначає Й. Бродський, саме мова і породжує поетів, а не навпаки:

Чи справді істина в вині?
А може, істина в мені.
А може, істина в тобі?
В примиренні, у боротьбі (С. Макаревська).

П'яне піяно на піяніні трав
вітер заграв.

Спіють дні все менші, нерівні,
піють по півночі півні (Б.-І. Антонич).

У румунській, французькій, англійській, німецькій та українській мовах звуки [*і*], [*е*] символізують поняття "світлий" [66, с. 18], що, наприклад, наповнює поезію П. Верлена у перекладах Г. Кочура та С. Гординського:

Неголосні
Млосні пісні
Струн осінніх
Серце тобі
Топлять в журбі
В голосіннях (Г. Кочур).

А вітер злий
Дме, упертий,
Жене, мене,
Мене, мов те
Листя мертве (С. Гординський).

Що ж до універсальних звуків [*о*], [*а*], то перший з них, як уважав Сократ, асоціюється з круглим, а другий – з великим та довгим [189, с. 32]. Український матеріял наповнює [*а*] (і навпаки, [*а*] наповнює слово) "байдужістю, однаковістю": *Одна дяка, що за рибу, що за рака; Все одно – що Яким, що Яков*" [102, с. 54]. Назагал найбільший символічний потенціял мають [*р*], [*м*], [*ц*], [*к*], [*д*], [*б*], [*т*], [*п*], [*х*] і голосні [*і*], [*а*].

Існує і зворотний бік звукового значення – какофонія (буквально "гидкозвучання"), що з сатиричною метою заполонила пародійні тексти поетів-футуристів початку XX століття, які у своєму модерному нестримі впадали в безмістовність:

Бомби нам би.
Лобом би й амба.
А бабам би бублики;
Червоні чвари!
Час червоний!
Чурило
Черево

Чи чоло
Чи чо
Чи чох
Чи чортзна що? (Е. Стріха) [40, с. 27].

Провокують гидкозвуччя [*й*], [*в*] між групами приголосних: *верх* ***й*** *низ, вовк* ***в*** *клітці*; збіг ***й***: *дав мені – дай* ***й*** *йому*; ***й*** перед словами, що розпочинаються на ***я, ю, є, ї***: *Ольга* ***й*** *Йосип, хто* ***й*** *як*; ***з*** перед буквами ***с, з, ш, щ***: ***з*** *стола,* ***з*** *зброєю* тощо; збіг однакових або подібних складів: "*То тато та тоталізатор*".

Під час сучасних досліджень, виконаних в експериментальних фоносемантичних лабораторіях, доведено, що оцінкова класифікація звуків (звук "*легкий*", "*гарний*", "*гарячий*", "*добрий*", "*поганий*", "*великий*" тощо), яку дають інформанти-носії мови, збігається з класифікацією звуків за їхніми фізичними властивостями, наприклад, "*маленький*" звук – це передній ряд, верхнє підняття, глухість, сонорність, пом'якшеність; "великий" – це нижнє підняття, задній ряд, дзвінкість, вібрантність, велярність. А це означає, що в кожній мові, залежно від артикуляції звука, за ним закріплений той чи той спектр можливої інформації, що вище й зазначено. 1979 р. відомий учений Р. Якобсон констатував, що ми стоїмо перед потребою розв'язання двох актуальних і вкрай важливих проблем – проблеми звукосимволічної типології мов і проблеми звукосимволічних універсалій. Позаяк, як свідчить дослідження В. Левицького, тепер вірогідно доведено існування певних "звукосимволічних правил", що діють в окремих мовах, і саму наявність цих правил можна вважати певною психолінгвістичною універсалією. Зв'язок же певних смислових і акустично-артикуляційних моментів у кожній мові варто простежувати не на рівні фонем, а на рівні дрібніших акустичних або артикуляційних одиниць [65, с. 34, 37]. Згадаймо, що ці ідеї висловлював на початку XIX ст. В. Гумбольдт, який

уважав, що "мова – це об'єднана духова енергія народу, що дивовижним способом закріплена у відповідних звуках і в цьому вияві та через взаємозв'язок своїх звуків і зрозуміла всім мовцям" [141, с. 18]. І не тільки зрозуміла. Прославлений атенський оратор Горгій (485–380 рр. до н. е.), аналізуючи звуковий лад мови і дошукуючись у ньому гармонії, зазначав, що звучання впливає на думку [83, с. 35]. А відтак, якщо забрати природні для народу звукові вібрації, то цей народ стає уже иншим народом. І хоча б тому, що звуки, які позначають сутність, творить ірраціональна сила кожного етносу, подарована йому від Бога. У цьому контексті візантійський богослов Г. Ніссь-кий (335–394 рр.) зазначав: "Бог дав людині дар мови, але не відкрив їй назви предметів" [52, с. 44]. І чи не найбільший сенс пізнавати і проникати в цей дар мови, а не лише споживати його, бо може статись з нами щось подібне до влучно спостереженого у такій строфі:

> **Ми – мисль, ми – музика, ми – море.**
> **Ми мудреці, ми – мир, ми – мур...**
> А з того всього, як на горе,
> Залишилось: "**Ми – ми**", "**Му – му**" (Г. Черінь).

Отож, єдність історичного, евфонійного та семантичного аспектів звука привідкривають таємницю мовної краси, яка має безсумнівну творчу силу. Чи можна, як завважив П. Яцик, уявити повноцінне існування краси без її опертя на силу?

Автор роботи
Микола Явний

Мова народжує народний дух.
Народний дух — національну ідею.
Національна ідея — національне прагнення.
Національне прагнення — національну волю і дію.

Олександр Потебня

Розділ II

МОВА – ЦЕ СИЛА (АБО СУСПІЛЬНО-КРЕАТИВНА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ в XI – середині XIX ст.)

1. Мова як духова сила

Що вкладаємо у поняття-слово "дух"? Його очевидна складність розсипана у різних значеннях, серед яких: "психічні здібності, свідомість, мислення", "внутрішній стан, моральна сила людини, колективу"; "загальний внутрішній зміст і напрям, основний характер чого-небудь"; "безсмертна, нематеріяльна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини; душа" [СУМ, Т. II, с. 442–443]. Отже, духове – це внутрішнє, нематеріяльне, основне. Саме про це писав Г. Сковорода: "Все невидиме сильніше за видиме. І видиме залежить від невидимого" [122, с. 135]. Світ постав із невидимого Божого Слова – про це свідчить Євангеліє від Йоана:

"1. Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог.

З Богом було воно споконвіку.

2. Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без нього...".

"І Слово стало тілом, і оселилося між нами...". Нема потужнішої метафори над Біблію, однак кожен трактує її образи відповідно до рівня власного та цивілізаційного розвитку. Йоанове трактування Слова (Мови) можна на-

звати екзистенційним (<лат. existentia “існування”), трансцендентним (< лат. transcendens “той, що виходить за межі”, синонім потойбічности Бога) і креативним (< лат. creatio “створення”). Відповідно до Нього, Слово – це Божа матеріялізація світу з першопочатком у Ньому самому (себто у Богові). Божий акт називання світу рівнозначний актові світобудови. Через Слово постала Людина, Народ, Нація, Держава: “...якщо я не кажу сам собі нічого, то я не виринаю з нелюдського туману свого тваринного стану. Я не можу впорядкувати себе, як щойно не зміг упорядкувати свою роботу” [118, с. 224]. Однак, отримавши цей найвищий дар, себто духову матеріялізацію у слові, людина здебільшого перетворює мову на банальний засіб спілкування, зрештою, як і життя – лише на факт існування з малими чи великими матеріяльними потребами. Через те тільки у руках великої людини слово сильніше за меч, а відтак лише у руках сильної влади воно, наче клей, з’єднує малі і великі країни. Отож, мова і життя у визначальному – тотожні. На думку сучасного німецького філософа Г. Ґадамера, “життя – це заглиблення в мову” [13, с. 189], позаяк, пізнаючи слова, людина пізнає себе і світ. Инакше кажучи, слова – це усвідомлені смисли. Саме слова створюють різні буття: “Яка ж це тяжка відповідальність – добре говорити”, – зауважує П. Рикер [118, с. 225]. Слово, за цим філософом, – це царство, у якому є все, зокрема і несправедливість, однак це зовсім не заперечує первісного покликання слова: матеріялізувати людську духовість. Власне через це сутність мови твориться не практикою (узусом), а саме тим, що протиставлене цій практиці за своєю природою: людському духові зі всіма своїми невичерпними індивідуальними інтуїціями... Німецький філософ М. Гайдеґер розрізняє істинну мову, яка безпосередньо співвідноситься з онтологічною істиною

буття, і побутову мову, що є поверхневою. Отож, мова є благом первиннішим, ніж просто знаряддя: це завдяки їй людина має можливість бути історичною. Мова не є знаряддям, яким людина послуговується, а чимось, що окреслює найвищі можливості самої людської природи [14, с. 349–350].

Розмаїтість мов і народів світу зумовлена різними проявами духової сили. Мова позначає не самі предмети, а поняття, які дух незалежно від них утворює у процесі мовотворчости. І саме в цьому утворенні понять як глибоко внутрішньому процесові, що передує артикуляції, і полягає духова зумовленість і окремішність нації. Ніде індивідуалізованости духу народу не виражено так яскраво, як у мові, – бо вона – мова – і є істинним ядром його духу [188, с. 116].

Спільні дії особистости та її народу головно ґрунтуються на мові, якою народ думає, відтак історія мови та історичний розвиток духу народу залежні до такої міри, що "доля мови формує долю народу" [12, с. 249]. Розглядаючи цю тезу у річищі сучасних суспільних обставин, позначених втратою національно-мовних пріоритетів, варто пригадати класиків: перемогу здобуває не сила рук і не досконалість зброї, а сила духу. Тому й очевидно, що теперішня духова криза – це насамперед криза українського мовомислення, а боротьба за мовне звільнення "є не чим иншим, як боротьбою з тоталітаризмом на щонайінтимнішому з його плацдармів – на терені людського духа" [33, с. 135]. Позаяк природа обрала боротьбу як шлях удосконалення мови (розумій: самого буття), то або боротися – або пропасти; або демонструвати дух як найважливішу народну окремішність у мовній екзистенції – або розчинитися в комусь; або розуміти закладену від Бога гармонію внутрішнього і зовнішнього (змісту-духу та форми-матерії) – або пере-

більшувати матеріяльні потреби коштом універсального духового прояву – мови [140, с. 112]. Попри ці "або", саме мова є способом урівноваження реального і трансцендентного світів. Вона їхній сполучник [141, с. 227], а отже, терен, на якому розгортається життя. Вибий з-під ніг нації цей терен – вона втратить духову точку опори і джерело саморозвитку. Основне призначення духової сили – творити, бездухової – руйнувати.

Як творила мова наше життя? На думку французького мовознавця Ж. Вандрієса, лише вивчаючи суспільну роль мови, можна скласти собі уявлення, що таке мова. Вона – визначальний атрибут нації та держави. І тим важливіша мова, коли держава знищена, а нація пригноблена. Тоді мова стає основним творцем можливого майбутнього: у ній зосереджено потенціял державного і національного відродження. Відомо, що в утвердженні тієї чи тієї мови провідну роль відігравала держава, зокрема її адміністрація та військо. Образно про це висловився відомий мовознавець І. Бодуен де Куртене: "Мова – це діялект, на сторожі якого стоїть армія та поліція". Унікальність і феноменальність української ситуації якраз у протилежному: не держава була на сторожі мови, а мова уособлювала всі можливості для відродження держави. Відразу після розгрому монголо-татарами Києва (1240 р.) і аж донедавна (1991 р.) не було вільної української держави. Україна понад 700 років була розчленована між різними державами: Закарпатська Русь від початку XI ст. до середини XX ст. входила до Угорщини; Галичину і Волинь із другої половини XIV ст. загарбала Польща – і аж до 1939 р.; на решті земель до 1569 р. панувала Литва, потім ці землі перейшли під владу Польщі, а відтак – Росії. Але, попри це, як зазначає М. Грушевський, на початку XIX ст. українською мовою розмовляло 40 млн. осіб на площі 850 тис. км^2 [20, с. 6–7].

Упродовж цього поневолення українська мова взяла на себе функції, що, з одного боку, ніби не притаманні мові, а з другого – її націєтворча роль в умовах бездержавности лише додатково свідчить про багатогранний і невидимий духовий потенціял мови. Саме в цьому, за В. Гумбольдтом, криється загадка єдности і життєздатности мови. Вона не просто фенікс, що самовідроджується з попелу, вона ще й запалює до відбудови всі инші форми культурно-суспільного буття. Вона – динамомашина ланцюгової реакції воскресіння. У часи бездержавности українська мова була єдиним об'єднавчим чинником, що долав кордони і єднав націю духово. О. Федик зауважує: "Українська мова унікальна в тому що вона вийшла за межі своєї власної системи, вона переросла саму себе як національний феномен і знакова етносистема і набула значення та вартости як мета явища, що перекриває инші ознаки нації, замінює відсутність держави..." [141, с. 83]. Мова могла набути чи радше актуалізувати таку функцію власне через те, що вона сама є діяльністю. Як не згадати видатного німецького філософа і лінгвіста В. Гумбольдта, який у XIX ст. відкрив закон, я б сказала, енергетичної креативности мови: "Мова – це неперервна діяльність духу, яка намагається перетворити звук у вираження думки. Мова не продукт діяльности (ergon), а діяльність (energia)" [175, с. 73]. Хоч В. Гумбольдт зазначає, що "словом мова завершує своє творення" [175, с. 82], думаю, – слово – це постійне творення людини, нації, держави. Саме через те всі громадяни держави зобов'язані знати державну мову – инакше вони не матимуть духової сили захистити свою державу [37, с. 71–72].

Слово – це майже гіпнотичний початок дії. У слухачеві, зазначає О. Потебня, мова – це пружина настрою, що може спричинити дію [113, с. 106]. Додамо, що у суспільстві мова – це також пружина вивільненої енергії

розвитку. Знакова у цьому контексті притча від Е. де Мело: "Злидар тарбав перехожих за рукави і просив грошей на горнятко кави. Його прохання звучало так: "Були часи, пане, коли я був багатим бізнесменом, точнісінько, як Ви. Я важко працював цілий Божий день. На моєму робочому столі було гасло: "Думай творчо. Дій рішуче. Живи ризиковано". Ось девіз, за яким я жив, – і гроші просто сипались. А тоді... тоді... (тут жебрак зайшовся у риданні) прибиральниця викинула мій девіз у сміття". Резюме притчі: **"Люди живляться словами, живуть словами і розвалилися б без них"** [29, с. 66].

Отож, функційні межі мови безмежні. Мабуть, найточніше визначення цієї безмежности подала О. Федик: "Мова – це розвиток самої культури, це її екзистенція, її вияв, її зміст і форма в плані ідентифікування національної свідомости, створення національної свідомости, національного образу навколишнього світу" [141, с. 83]. Простежмо, для початку ескізно, мовно-суспільні синусоїди у системі координат нашої історії: чи збігатимуться вони, чи діятимуть полярно і в яких залежностях перебуватимуть?

2. Мова доби Київської та Галицько-Волинської Руси (XI – перша половина XIV ст.)

2.1. Ідейно-філософське тло епохи та його мовне втілення

Раннє середньовіччя (V–XV ст.) – це панування надетнічної священної мови, якою в Київській Русі стала церковнослов'янська, точніше зукраїнізована редакція старослов'янської мови. Така мовна дійсність була зумовлена ідеологічно-політичним тлом середньовічної епохи.

Основною ідеологією стало християнство, а формою політичного устрою – імперія. Надетнічна священна мова не лише сприяла такій ідеологічно-політичній єдності, але й ділила суспільство на "утаємничених" і "неутаємничених" у цю мову, себто активні носії церковнослов'янської мови були зосереджені біля церковних катедр, у монастирях та владичних скрипторіях. Мільйони инших мешканців – від смерда до великого князя – активно жили своєю рідною мовою [172, с. 5]. Хоч дух християнства вимагав, аби пастор промовляв до громади і проповідував вчення Ісуса Христа зрозумілою їй мовою, однак церква і держава як тотожні на той час інституції чинили цьому запеклий спротив. Так формувалося протиставлення між мовою священних текстів і народною мовою. Створена опозиція стала засобом вивищення духовної та державної верхівки над загалом. Сакральність мови набувала прихованого значення зверхности за принципом сприйняття "незрозумілого", себто чужої священної мови, даної від Бога. Це сповна вписувалося в основні принципи тодішнього релігійно-філософського світогляду, зокрема сотеріологізму (лат. soter – "спаситель"), згідно з яким сенс людського буття полягає не в пізнанні і перетворенні природи, а у з'єднанні з Богом у царстві Божому, а також принципу ревеляціонізму (лат. revelatio – "одкровення"), за яким інтелектуальне надбання (а мова – це найвищий здобуток цивілізації) – це готова, вічна і незмінна істина, яку треба прийняти задля авторитету Бога і церкви [35, с. 92–95]. Такий підхід пояснює авторитарну, догматичну поведінку церкви й держави у прийнятті і трактуванні так званих священних мов. Промовисто свідчить про це Іларіонова теза зі "*Слова про Закон і Благодать*", де він виокремлює адресата, посвяченого у таємничу мову: "Не до необізнаних бо пишемо, а надзвичайно сповнених насолоди книжної, не до ворогів Божих, иновірців, а до синів його,

не до чужих, а до спадкоємців небесного царства" [54, с. 429].

Вінцем середньовічної християнської філософії стала схоластика (лат. schola – "школа", або "шкільна філософія"), в основі якої лежить система християнського світогляду з чіткою ієрархією всіх сфер буття на чолі з церквою. Запозичена церковнослов'янська мова як "імперська мова богів" [132, с. 123] очолила цю нову систему цінностей. Натомість, за словами ченця Якова (друга половина XI ст.), прості люди вважали християнські обряди річчю князівською та боярською [21, с. 19]. Себто народна маса християнізувалась дуже поволі, але ще повільніше демократизувалось християнство, зодягнуте у церковнослов'янську мову. Так народилася лінгвістично-релігійна і лінгвістично-політична опозиція. Сакральність мови набувала прихованого значення зверхности не через "чуже" – "рідне", а "сакральне" – "світське", "культурне" – побутове" [186, с. 10].

Церква і держава стали основними творцями престижу чужої наднаціональної мови. Ця мова засвідчила долучення Київської держави до християнської культури і водночас протистояння язичницькій культурі та експансивній перевазі католицького християнства з латинською мовою. Чужа мова, з одного боку, стала панциром-оберегом від язичницького і латинського світу, з другого, – потіснила руську мову з сакральної площини. Вона, наче вихор, захопила найвищі суспільні верстви: княже, боярське, дружинне і духовне середовища. Саме вони посіли місце жерців, віщунів та инших виразників язичницьких вірувань. Церковнослов'янська мова стала для них сакральним інструментом і водночас основним духовим засобом їхнього творення. Новонароджений цією мовою прошарок вирізнявся умінням читати, писати

нею та розгортати книжну і літературну діяльність: "Тільки церковне слово мало тоді визнання; найкращим письменником визнавався той, який знав найбільше цитат зі Святого Письма та з творів отців церкви, й умів ними доводити будь-яку річ, не додаючи нічого зі свого розуму. Було багато випадків, коли руський письменник не смів свій власний твір підписати власним іменем, а виставляв на титулі ім'я якогось знаменитого отця церковного, звичайно Івана Златоустого" [142, т. 41, с. 82]. Хоч психологічно це давалося непросто. Київський літописець оповідає, що Володимир, охрестивши киян, "нача поимати у нарочитои чади дѣти и даяти на учениє книжноє". Йдеться про дітей "нарочитои чади", себто вищих верств і наділення їх засобами візантійської освіти і книжности, а також виховання освічених людей для політичної діяльности, потреб княжого двору і вищої ієрархії. Прикметно й те, що масове забирання дітей до науки часом відбувалося навіть усупереч волі батьків ("матері плакались по своїх дітях, наче по мерцях, бо ще не утвердилися в вірі") [21, с. 27]. Родовиті учні опановували ту мову одні краще, инші – гірше, але вже між собою, щоб відрізнятися від простолюддя, спілкувалися якщо не чистою церковнослов'янською, то церковнослов'янсько-руським суржиком [163, с. 27]. Перед у цьому вели автори та писарі, добірне писання яких церковнослов'янською було ознакою їхньої вищої учености. Як зауважив І. Свєнціцький, "... верхівка княжого двора і церковної ієрархії милувалися високим стилем і образністю старослов'янської красномовности..." [119, с. 20]. Навіть більше, "книжники свідомо уникали будь-яких простомовних народних рис, бо керувалися офіційною настановою про те, що живе народне мовлення не слід допускати у священні книги – це вважалося

блюзнірством" [107, с. 98]. Водночас ця мова вплинула на соціяльне структурування держави: "як на польську мову насіла була церковна латина, вважавши її за варварське просторікуваннє, так живу мову українську опанувала церковна болгарщина і не пустила її, без своєї приправи, ні до церков, ні до писарень. І там, і тут чужа мова запанувала серед народу, окрившись **сьвятинею віри і повагою зверхности** [вид. – авт.]; тільки ж народові українському шкодила болгарщина довше, ніж польському латина. Яко мова слов'янська, вчепилась вона в живе слово, заступила його собою і спорудила таку письменську мішанину, що здавалась передовим головам рідною руською мовою аж до нашого часу. Яко мова загребущого ряду і прихильного йому духовенства, туманила вона український народ, *виліплювала з його кастоване товариство*, нехтувала в йому споконвішню основу – *життє громадою, вольною частиною федерації*" [59, с. 414]. Церковнослов'янська мова стала засобом розшарування суспільства. Доволі суворий присуд новій мові та новій політиці дає О. Огоновський: "Від того часу, як Володимир Великий, охрестивши Русь, заснував у Києві перші школи для науки **язика церковнослов'янського** [вид. – авт.], аж до зруйнування Січі Запорозької, майже ні один володар не думав просвітити Русь **рідним словом** і наукою питомою, майже ні один грамотій не писав нічого такого, що могло би просвітити незрячих братів. Тому-то склалося таке диво, що люди **письменні** жили відсторонь від люду, не дбаючи про його просвіту, а списуючи переважно **в мові мертвій такі твори**, що від них віяло холодом на молоду вдачу рідного народу" [142, Т. 40, с. 22].

2.2. Суспільний статус руської (давньоукраїнської) мови

Розшарування обов'язково передбачає инше відгалуження, яким була руська писемно-літературна мова (або давньоукраїнська), що "постійно вторгалась у слов'янську [розумій церковнослов'янську – авт.] мову, наче ясний промінь сонця в темну ветху будівлю" [32, с. 23]. Вона функціювала в офіційно-діловій і світській писемності. Так виникла дихотомія мови культу і мови права. Серед найвідоміших юридичних пам'яток "*Руська правда*" (XI – початок XII ст.), що "справляє враження твору, написаного чистою народною руською мовою" (Ю. Карський); такі оригінальні пам'ятки, як твори Володимира Мономаха, "*Моління Данила Заточника*", "*Слово о полку Ігоревім*", "*Повість временних літ*", "*Київський літопис*".

Характерно, що саме в літописах найповніше відображена мовна картина Київської Руси, тобто мовна неоднорідність із переходами від церковнослов'янської до руської і навпаки: "...добірно книжною, староболгарською пишуться партії церковно-моралізуючі й щільно пов'язані з церковністю; в оболонці цієї ж мови, але з вільнішим, далеко ближчим до розмовного синтаксисом і лексикою значною мірою світською і побутовою – частини власне розповідні" [6, с. 223]. Зазвичай, вживання цих мов зумовлено ставленням до викладених подій: коли треба описати події, незалежні від оповідача, – вжито церковнослов'янської мови, а якщо його власні враження – руської. Російський учений Б. Успенський означує це в термінах "протиставлення мов як об'єктивного і суб'єктивного" [186, с. 45–47]. Ця об'єктивність співвіднесена з вищою, сакральною силою, себто з істиною, а суб'єктивність – із людською силою, себто земною прав-

дою. І. Франко, покликаючись на "*Повість временних літ*", згадує про руські оригінали, які літописець знайшов в архіві і дослівно переписав: "вони поперед усього мовою різняться від мови літописця, не мають ані сліду церковщини і вже тому не можна думати, що він переклав їх із грецького" [142, т. 40, с. 64], себто руська мова як літературна існувала паралельно з церковнослов'янською, обслуговуючи світську сферу.

Найпоказовіша щодо цього мова "*Слова о полку Ігоревім*". Це відзначив навіть В. Бєлінський: "Слово про похід Ігоря" дуже яскраво виявляє своє південне походження. Грацийні форми його мови нагадують сучасне наріччя України, особливо багатством гортанних звуків і закінчень на букву "ъ" в дієсловах теперішнього часу третьої особи множини. Але що найбільше промовляє на користь українського походження "Слова", – це спосіб життя-буття українського народу. Відчувається щось благородне і людяне у взаєминах героїв цієї поеми. Все це, повторюємо, дихає Південною Руссю..." [173, с. 348–349]. Власне так розмовляли у половині XI ст. – і це, зауважує І. Франко, "не був виїмок", позаяк література, писана не для церкви, була "тоді у нас такою щиронародною мовою" [142, т. 40, с. 70].

Експансивна розбудова Київської держави як Рюриківської імперії, творення державних канцелярій як централізованих органів та бурхливий розвиток давньоруської культури сприяли поширенню в країні єдиної києворуської (визначення С. Висоцького) літературної мови, що становила собою місцеву полянську говірку – койне, насичену говірками навколишніх земель, а також церковнослов'янізмами. На думку О. Шахматова, це був говір панівних класів, відмінний від мови навколишнього сільського населення [187, с. 81–83]. Київські князі посилали по містах або своїх синів, або посадників, що приводили з собою і дружину, а київська духовна влада

наділяла ті самі міста вищим і нижчим духовенством, яке привозило з собою різноманітного змісту книги. Ті й инші, становлячи собою основу вищої верстви суспільства, зливалися з місцевими уродженцями і творили ту саму книжну літературну мову, що існувала і в Києві, лише з дуже незначними місцевими особливостями [177, с. 82–83]. Таким способом чималий адміністративний апарат: чиновники, писарі, посадовці – ставали носіями києворуської державної ділової писемности та мови. Всі офіційні папери, правові акти, різні грамоти зі зверненням до князя мали укладати за чинними зразками. Використання руської мови в державній царині мало величезне значення для самосвідомости русичів [8, с. 227]. Ця мова стала основним об'єднавчим чинником для всієї поліетнічної Руси зі стрижневим руським (українським) етносом.

Наголосимо, що саме київські державні установи стали першими осередками, де поступово склалася руська мова і писемність, що згодом поширились всією країною [8, с. 229–231]. За часів Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.) київська писемна школа з центрами у Софійському соборі (Руська митрополія), Києво-Печерському та Михайлівському Видубицькому монастирях зосередила в собі максимальний розвиток руської мови, і передусім завдяки розмаїтим перекладам богословської, апокрифічної, агіографічної, історичної та природничої літератури. Навіть більше, руська мова почала проникати до конфесійної літератури у формі поодиноких фонетичних і морфологічних вкраплень, як, наприклад, в Остромировому Євангелії 1056–1057 рр.; завдяки заміні незрозумілих специфічних церковнослов'янських слів давньоруськими, зокрема у Галицькому Євангелії 1144 р.; за допомогою застосування надрядкових глосем (пояснювальних слів) при незрозумілих церковнослов'янських, зокрема в перекладі хроніки Амартола [91, с. 28–29].

Цікаві міркування про розвиток руської мови в XI–XIII ст. Л. Якубінського. Якщо у X – на початку XI ст. як літературна мова у Київській Русі переважала церковнослов'янська і, зокрема, як державна мова Київської Руси у княжих канцеляріях, то надалі ситуація докорінно змінилася. З XI ст. церковнослов'янська мова втрачає свою провідну позицію, а державні акти наповнює руська мова. Вчений умотивовує це зміною суспільно-політичної атмосфери в XI ст., а зокрема, розвитком самобутньої давньоруської культури, що сягає своїм корінням у народ і живиться його соками. Відтак найкращі люди Київської Руси почали виражати свої думки і почуття у письмовій формі не иноземною, а рідною, руською мовою, – як висловився Г. Лудольф: "говорити треба по-руськи, писати – по-слов'янськи" [172, с. 7]. За спостереженнями А. Кримського, "чим далі одходило життя од XI в., тим більше в нашій літературній мові бачимо елементу свого, рідного, а церковнослов'янщина тратить свої типові ознаки, дарма що ми ніде у наших тодішніх книжників не зустрічаємо думки, що й принципово треба б писати по-нашому, просто, а не мовою "високою", священною церковнослов'янською" [53, с. 395].

Мовна картина Київської Руси XI–XIII ст. нагадує бурхливу річку з двома берегами, межи якими місток, який, за А. Кримським, зветься "середньою лінією, лінією погодження" [53, с. 395, 397]. Саме ця "серединність", чи то намагання балансувати між чужим і своїм, між старим і новим, традиційним і радикальним стала дорогою історичного розвитку народу як мови і мови як народу. Можливо, через цю "лінію погодження" ця дорога часто ставала маргінальною. Ці два береги – дві мови: запозичена, наднаціональна, престижна церковнослов'янська як основний чинник культурного і політичного

інтегрування Руси у візантійський світ – і руська, яка ґрунтується на київській (полянській) діялектній говірці, що, прориваючись крізь товщу культової мови, з огляду на бурхливий культурно-ідеологічний і політичний розвиток Руси як імперії, наводнює документи княжих канцелярій, літописи та художні твори. Така, як каже І. Франко, "язикова двоїстість" [142, т. 40, с. 68–69] поволі набуває рис, по-перше, асимілювання церковнослов'янської мови руськими ознаками; по-друге, вироблення оновленої літературної мови – руської, щедро збагаченої церковнослов'янськими елементами.

2.3. Мовна палітра Галицько-Волинської Руси (офіційно-ділова сфера)

Після спустошення Києва у середині XIII ст. (1240 р.) центр політично-культурного, а отже, мовного життя переміщується до Галицько-Волинського князівства. Традиція писемної мови збереглася і навіть розквітла на короткий час (XII–XIII ст.) [160, с. 267]. Цей недовгий період процвітання відображає Галицько-Волинський літопис (1201–1292 р.), що зберігся в Іпатіївському списку XV ст., та мова актів і документів Галицько-Волинського князівства. Саме акти та документи, що написали особи різних суспільних станів, зокрема князі, бояри, представники князівської адміністрації, духовні особи тощо, свідчать про суспільний статус мови. Із 14 автентичних актів та документів, що збереглися в оригіналах і списках оригіналів, 12 написано латинською мовою і тільки два – руською (давньоукраїнською). Серед 14 латиномовних 12 документів міжнародного значення, що стосуються взаємин Галицько-Волинського князівства із Північно-Східною Европою (№ 4), з містами Балтійського побережжя (№ 5), із Тевтонським орденом

(№ 8, 9, 10, 11); а також торговельних зв'язків із Краковом, Торунем (№ 6, № 13); у двох випадках – дарчий акт короля Юрія Тройденовича слузі Бартковi з Сандомира (№ 12) і князя Лева – Іванові (№ 3), один документ відображає сферу внутрішнього судочинства (№ 1). Два руськомовні документи є актами внутрішнього розпорядження, зокрема дарчий акт, що закріплює нерухоме майно, і, що прикметно як підтвердження статусу руської мови в Литві, охоронний акт Литовського князя Ґедиміна про дозвіл торунським купцям їздити до Луцька (№ 2, № 14) [64, с. 125–204, 1114]. Ю. Шевельов метафорично називав україномовні документи "тоненькою цівкою в порівнянні з широким струменем латинських", яка, "... висохла після того, як Єдлінський сейм 1433 р. поширив польське право на Галичину. У мовному сенсі – це була юридична вимога складати записи латиною. Після цього грамоти, писані в містах руською мовою, стають річчю винятковою" [160, с. 501]. Натомість руська мова цих двох документів зберігає лексику, фонетику й морфологію, що відомі з лексикографічних та инших джерел XIII – першої половини XIV ст.

У другому типі документів, що становлять реконструкцію з літописів і богослужбової літератури (разом – 69), переважає руська мова, як, зокрема, мова Галицько-Волинського літопису, а у трьох документах паралельно з руською вжито також старопольську (№ 45, 67, 46) [64, с. 229–356].

Зібрані неавтентичні акти та документи (разом 22) мають своєрідне мовне обличчя, що виказує підозрілу чужість документів: якщо вони і писані руською мовою, то здебільшого в латинській транслітерації та зі старопольським і латинським дубляжем. Приблизно у такому самому мовному співвідношенні трапляються згадки про акти та документи у тогочасних і пізніших документальних пам'ятках [64, с. 737–1112].

Отож, із державницького вжитку абсолютно зникає церковнослов'янська мова, натомість у діловій сфері руську виразно витісняють польська і латинська, і не тільки мову, але й саму кириличну графіку через застосування латиниці. Сприяла цьому нова політична атмосфера, зокрема вплив Заходу в негативному асиміляційному плані. Панівна верхівка, здебільшого полонізуючись, народжувала щоразу менше людей, здатних працювати "в письменстві східнослов'янського типу з його південнослов'янською основою, а відчуженість культурної верхівки від народної маси позбавляла останню всякої змоги запліднити своєю мовою [...] будь-які инші типи позапобутового письменства" [6, с. 225].

Лінгвістичне тло цього часу типове для доби середньовіччя – опозиція чужої культової наднаціональної церковнослов'янської мови переважно у сакральній сфері та книжної руської (давньоукраїнської) – в адміністративно-діловій. У Галицько-Волинському князівстві роль престижної адміністративно-ділової мови відігравали також латинська та польська, що наступально витискають руську мову з ділової сфери.

3. Мова доби Литовсько-Руської держави (друга половина XIV – перша половина XVI ст.)

3.1. Статус і характер руської (давньоукраїнської) мови

Політична новизна другої половини XIV – першої половини XVI ст. полягає у виникненні Литовсько-Руської держави. Однак ідеологічно й культурно цей період називають "павзою в духовному, культурному, літера-

турному житті", "найтемнішим часом" або "інерційним", коли спостерігаємо не так розвиток нових форм, як консервування старих [154, с. 212; 162, с. 11, 32]. Уся культура та мова цього періоду – це продовження традицій Київської Руси, хіба що з XV ст. з новими західними впливами доби гуманізму. Основна ідеологія – це культивована аскетична візантійська культура з новою містичною теорією, яку на межі XIII – на початку XIV ст. створили аскети на горі Атен. Аскетизм вимагав постійного зосередження думок на божественному. Слушно завважив М. Возняк, що коли до Західної Европи дійшли Гомер, Софокл, Платон, Аристотель, Україна отримала з Візантії через південних слов'ян, зокрема Тирновську школу, лише оповідання про Христа та святих, богословські статті та повчання – і все з виразним аскетичним спрямуванням [10, с. 285–286]. Лише наприкінці XV ст. із виникненням латиномовної поезії в Україну долинають передвісники Ренесансу з культивуванням античної культури, зокрема латинського Парнасу. Поряд із цим в контексті гуманістичного наступу у релігійні тексти проникає руська мова.

Поступове входження українських земель до Литовського князівства почалося ще за князя Мендовга (1230-ті рр.), а вже за Ґедиміна (1316–1341 рр.) і його сина Ольґерда (1345–1377 рр.) відбулося їхнє повне поглинення. Це зумовлено двома чинниками: по-перше, переконливою перемогою литовського війська, яке на чолі з Ольґердом 1363 р. розгромило над річкою Сині Води татар і змусило їх відступити; по-друге, литовці прийшли на українські землі не як окупанти, "що ламають старі звичаї і поводяться як завойовники, а як люди, що шукали спільної мови з населенням" [110, с. 311]. Відтак спрацювало

афористичне правило давніх римлян: “Нижчі за культурою переможці стали зачарованими полоненими підкорених”. Ольґерд та инші князі у грамотах проголошували: “Ми старовини не рухаємо, а новини не вводимо”. І підтвердили це на практиці: не змінилася система князівського управління, натомість литовці перейняли українську військову організацію і запровадили “*Руську Правду*” як джерело права [110, с. 312]. Визначально те, що наприкінці правління Ольґерда у Великому князівстві Литовському було 9/10 білоруської та української людности, тому природно, що державною мовою стала наступниця книжно-писемної давньоукраїнської мови – руська мова.

Відомий історик української мови Г. Півторак зазначає, що руська мова від середини XIII ст. на білоруських землях мала локальні, себто суто білоруські фонетичні та лексичні особливості. Однак із середини XIV ст. (за століття після утворення литовсько-білоруської держави), коли до Великого князівства Литовського (далі ВКЛ) приєднано більшу частину українських земель, – мовна ситуація на державному рівні поступово почала змінюватися. У міру уніфікації керівного апарату і вільної еміграції писарів та канцеляристів сформувався спільний для всіх регіонів канцелярсько-діловий стиль, що отримав назву “українсько-білоруська писемно-літературна мова XIV–XV ст.”. Учений зазначає, що багато дослідників у цей термін вкладають і инші стилі середньовічної української та білоруської писемности. Хоча, як свідчать пам’ятки инших жанрів, коректніше говорити окремо про старобілоруську і староукраїнську писемно-літературні мови в усіх инших пам’ятках, крім юридично-ділових документів [108, с. 81–82]. На північно-діялектній основі староукраїнської писемно-літературної мови наголошує В. Мойсієнко: “Як офіційна у

Великому князівстві Литовському "руська мова" постала на ґрунті літературно-писемної мови Київської Руси – давньоруської. Давньоруська мова в період становлення її як офіційної у ВКЛ увібрала найбільшу кількість поліських живомовних рис. Цим і зумовлена певна наддіялектність "руської мови" (початковий етап функціювання) стосовно української та білоруської, які однозначно в живому мовленні вже виявлялися у своїх маркувальних особливостях" [86, с. 82]. Попри це, проблема визначення характеру мови XV–XVI ст. – надскладна. Вважаю, що найточніше про це висловився російський мовознавець М. Толстой: "Навряд чи ще де можна віднайти аналогічний стан, де б поширені "типи", "варіянти", чи, краще сказати, різні маніфестації літературної мови, утворювали такий широкий спектр з численними переходами і відтінками, де з одного флангу була польська, а з другого – церковнослов'янська у відносно чистому вигляді. Середнє положення між ними зайняла мова "західноукраїнська", в одних випадках наближувалася до української, в инших – до білоруської, але ніколи в принципі не була фіксацією того чи того діялекту української чи білоруської мов, а становила часто експеримент створення своєрідного літературного койне, основними носіями якого була дрібна буржуазія, військовий стан, міське й сільське духівництво, а також шляхта" [185, с. 245].

Цією мовою написано "*Судебник*" Казимира 1408 р. і *Статути* Великого князівства Литовського 1529, 1566 рр. – конституцію феодальної держави, що виросла з "*Руської Правди*". Поширювали численні недруковані списки *Статуту* руською, себто українсько-білоруською, чи західноукраїнською мовою [176, с. 44], а також у перекладі латинською (1530 р.) і старопольською

(1532 р.) мовами [127, с. 6]. Другий *Статут* 1566 р. нетривалий час діяв власне на литовських і білоруських землях (до 1588 р.). Основний ареал його поширення – Україна, через що його мова насичена ще більшою кількістю українських складників. Саме староукраїнською назвав її один із найавторитетніших дослідників *Статуту* 1566 р. В. Рауделюнас [116, с. 70]. Цей *Статут* ствердив державний статус руської мови: "А писар земський має руськими літерами і руськими словами всі листи і назви писати, і ніякою иншою мовою і словами..." [125, с. 295].

3.2. Другий церковнослов'янський вплив та вихід на кін історії народних мов

На 1390–1550 рр. припадає випробування руської мови несподіваним відродженням церковнослов'янської. Ця нова тенденція мала на меті очистити церковнослов'янську мову від місцевих нашарувань, себто знищити давностворену українську редакцію церковнослов'янської мови. "Ті, кому хтілося, щоб усі православні мали священнолітературну мову одну, ухопилися за цю підправлену церковнослов'янщину; і наші прадіди XV в. теж" [53, с. 395]. Засновник цього починання – болгарський патріярх Тирновський Евтимій (1370–1393 рр.). Нагадаємо, коли після тривалої боротьби Болгарське царство потрапило до неволі на 400 років до турків, то освічені болгари почали шукати притулку в инших слов'янських країнах, де і поширювали те, що втратили на Батьківщині – мову. Зокрема, в Україні київський митрополичий престол обійняв відомий болгарський церковний діяч Кипріян Цамблак (Цамвлак) (1375 р.), а відтак митрополитом київським і литовським 1415 р. став його родич Григорій Цамблак.

Повторне запровадження церковнослов'янської на теренах України мало свою релігійну філософію: по-перше, "літературна мова вважалася системою знаків, що виражали закінчену релігійну правду", призначену лише для втаємничених; по-друге, ця мова була знаком чогось "поза суєтним світом і над ним" [160, с. 499]. Однак ця "нова мова радше виплекала... штучність письма як таку (й оздобний стиль), віддаляючи його від щоденного слововжитку": повернення великого *юса*, скасування йотованих букв після голосних (написання на кшталт *мо*А "моя"), взагальнене правило вживання *єрів* на письмі. Ці риси в Україні "виглядали як геть зманірені" [160, с. 499]. Назагал це означало, що "писемна мова відривалася від говірної ... Всьому попередньому багатовіковому рухові від чужинецької (церковнослов'янської) мови до вироблення певного компромісу завдяки впровадженню місцевих особливостей давався зворотний хід" [160, с. 499].

І. Франко підкреслював "мертвість" цієї затії Евтимія, аргументуючи це тим, що: "Праця була, письменство писалося, та не було ані іскри живої думки, не було зерна духового інтересу, який би з тої механічної праці робив якесь справді живе, органічне діло. Кипріян і Цамблак – се останні репрезентанти староруського книжництва, і до того репрезентанти, запозичені в Болгарії, де "реформа" патріярха Евтимія мала метою віджити те традиційне книжництво, надати йому коли не нового духу, то хоч нову язикову і стилістичну форму. Прикметою нової форми був нібито дотепний, кучерявий і пустослівний стиль, "плетеніє словес" [142, т. 40, с. 216].

Ще більше нелогічною була ця ретроградна затія на тлі перших ренесансових віянь із Італії, де впродовж XIV–XVI ст. тривала мовна дискусія, що виробила поняття "мовної гідности" та її норм [145, с. 210–211].

Під поняттям "гідности" розуміли культурну прийнятність мови, її здатність слугувати мовою церкви, суспільства і літератури. У систему "гідних" мов почали входити народні мови, чи апостольські, водночас із функціюванням мов ритуальних – латинської, грецької, церковнослов'янської, гебрайської. У XIV ст. болгарин К. Костецький підкреслював безапеляційну "гідність" церковнослов'янської мови як наднаціональної ритуальної мови і відкидав будь-які спроби заступити її місцевими "національними" варіянтами" [145, с. 210–211]. Цікаво, що законодавці мови завжди мали успіх хіба тоді, коли їхня діяльність відповідала "духові" часу [174, с. 132]. А "дух" часу активно починав працювати на емансипацію народних мов у релігійній літературі, або ж "... життя знову брало своє, од нього одкараскатися не можна було і в XIV, і в XV, і в XVI вв. ..." [53, с. 395]. І. Франко означив це як "перші пориви до перекладання церковнослов'янських книг на нову, західноруську мову, що виробилася в Литовській державі. Се не була ані чиста церковщина, ані чиста білорущина, ані чиста українська мова; була мішанина всіх діялектів з додатком полонізмів, що виробилися на Литві. Перекладачам ходило те, щоб їхні книги були близькі "до вирозумлення люду посполитого". Се у них віяло духом протестантизму в його боротьбі з католицизмом, який на заході Европи ні за що не хотів допустити цілої Біблії до рук світської публіки" [142, т. 40, с. 221].

Вихід народних мов на кін історії у найближчі часи (попри II ст., коли почали перекладати християнські книги мовами сирійською та єгипетською, у IV ст. – готською, у V ст. – латинською, вірменською, а XI ст. – церковнослов'янською) починається з Англії. Протестанти Дж. Вікліф і Пюрвей переклали Біблію новою

англійською мовою у 1384–1388 рр. Римсько-англійські священики заявили Вікліфові, що він своїм перекладом Біблії для простих людей розсипав перли перед свиньми – і почали спалювати послідовників Вікліфа. Відтак 1404 р. собор англійських єпископів рішуче заборонив будь-які переклади Біблії, крім латинського. У XIII ст. у Франції також спалювали Біблії простими мовами, зокрема провансальською і французькою. Чехам під впливом сильного гуситського руху вдалося 1480 р. видрукувати Біблію рідною мовою [27, с. 508–510]. Очевидно, що ці жертовні напрацювання стали передумовою епохи Відродження і Реформації. Народна мова проклала їм дорогу в нові часи.

Вже з перекладів Біблії М. Лютера німецькою мовою 1534 р. "почалось рішуче протестанство, або Реформація (переміна), в церкві римській, від якої відпала половина Західної Европи" [27, с. 508–510]. А далі греблю прорвало: англійський переклад 1524 р., французький і швайцарський 1535 р., голландський 1537 р., шведський 1541 р., фінський 1548 р., данський 1550 р., польський 1561, 1565 рр., відтак литовський 1660 р. та ин. Отож, народні мови проривалися до сакральної царини, хоч і за "духом" часу, але водночас вони долали непомірний ментальний спротив суспільства, який в Україні був ускладнений другим відродженням церковнослов'янської мови.

3.3. Феномен друкарства як нового народження народних мов

Визначальна ознака цього часу – винахід друкарства. "Друкована" мова закладала підґрунтя національного самоусвідомлення щонайменше трьома шляхами: а) творила єдиний простір комунікації, що був начебто нижчий,

ніж церковнослов'янська і латинська мови, але вищий, ніж діялектне мовлення; б) друкарство надавало мові стабільности, що згодом виробило для нації образ її традиції і стародавности; в) друкарство забезпечувало можливість щобільшій людності самоідентифікуватися, співвідносячи себе з иншими; г) капіталістичне друкарство створило мови-при-владі, себто ті, якими друкують [1, с. 65–66]. Годі казати, який це мало вплив на читача, що легко віднаходив себе у рідній мові. Сакральна мова як посередник між ним та Богом, ним та владою поволі зникала як основний бар'єр до власного віднайдення. Виникнення цих друкованих мов-при-владі стало основним виявом свободи людини прийдешньої епохи Ренесансу – Реформації, людини – представника етносу: "Реформація, помимо взагалі динамізуючого свого впливу, занадто "антикатолицького", підкреслила в свідомості сучасників значення народности – звідсіль також переклади книг Св. Письма на мову, зближену до живої "для ліпшого вирозумлення люду християнського посполитого" (Пересопницьке Євангеліє 1556–61 pp. і инші)" [76, с. 52]. Друкарство поглибило національні відмінності, позаяк виникала щораз більша кількість писаних текстів національними мовами. Як зауважив Ф. Бекон, друкарство "змінило вигляд і стан світу" [1, с. 58]. Світ ставав різномовним, розмаїтим, а отже, – індивідуалізованим, через що згодом і націоналізованим.

Ще задовго до І. Федорова, 1460 р. галичанин С. Дропан подарував Онуфріївському монастиреві свою львівську друкарню, книг з якої досі начебто не виявлено. Однак палеографічне та лінгвістичне дослідження віднайденого вузькошрифтного Євангелія першої половини XV століття дає підставу вважати, що цю працю підготували до друку й уперше видали саме у Львові в першій половині

XV століття. Пам'ятка відображає тогочасну систему української книжної мови, пов'язаної з церковнослов'янською основою та південно-західними діялектизмами з Наддністрянщини, а саме Львівщини. Трапляються також инодіялектні елементи [50, с. 80, 93–94]. Наприкінці XV століття яскравим свідченням "наступу української мови" "на авторитет церковнослов'янської" є Четья (1489 р.), написана в Галичині та на Волині. Вона "виразно відображає трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення елементами української мови на різних рівнях – у фонетиці, морфології, синтаксисі..." [19, с. 254, 275], а також спроби перекладу деяких стародавніх книг та "Пісні Пісень". Однак усе це не були власне переклади, а лише спроби надати релігійним текстам україномовного колориту [151, с. 278]. "В р. 1493 виходять у Кракові перші слов'яноруські друки накладом німця Ш. Фіоля, з яких особливо цікавий "Часослов", написаний майже чистою руською народною мовою, якою написані титули, змісти і кінцеві уваги в усіх инших книгах" [142, т. 40, с. 221]. Наступною віхою була діяльність білоруса Ф. Скорини, який видав у 1517–1519 рр. Біблію спільною для українців та білорусів мовою. Таким способом друковані народні мови чи наближені до них етнічно диференціювали суспільство, закладаючи духові основи творення окремих націй і держав.

3.4. "Латинська Русь" в універсумі освіти

Для розвитку нової ренесансової ідеології в Україні велике значення мала її відкритість до европейської освіти. Зокрема, у XIV ст. у Празькому університеті був окремий інтернат для русинів, у 1397 р. там відкрито

Литовську колегію, яку заснувала королева Ядвіга, а на початку XV ст. – інтернат у Кракові [162, с. 37–38]. Неодмінною умовою входження до европейської системи освіти було володіння латинською мовою та сповідування католицької віри. Як наслідок поширення цієї освіти і нових політичних обставин виникає українська латиномовна поезія, що розвивалась аж до двадцятих років XVII ст., так звана "латинська Русь" – новітній симбіоз, що, поряд із вбиранням у себе ренесансових віянь, загрожував етнічній ідентичності. Примус до космополітизації або ополячення викликали природний інстинктивний спротив русинів або ж пробудження їхньої етнічности. Для маніфестації цього вони віднайшли знаковий спосіб: додавати до своїх прізвищ слова-етноніми – Русин, Роксолянин, Рутенець, хоч усі вони, наголосимо, творили латинською чи польською мовами. Зокрема, Павло Русин з Кросна (~ 1470–1517), родом із Лемківщини, зізнавався, що для нього русин – "слово солодке", і він це залюбки підкреслює. У його творах не натрапимо на описи рідної землі, однак саме він уперше формулює поняття "батьківщини" (вірш "*До Себастьяна Маґі*") як ідеальної землі, про яку ми повинні турбуватися. Його зв'язок з українською землею підкреслений у слові "русин" – "це зрештою, й зрозуміло, бо однією з ознак гуманізму була наднаціональність, космополітизм" [162, с. 127], артикульований наднаціональною латиною. Видною індивідуальністю був Григорій Чуй, русин з Самбора (1523–1573 рр.), – ректор шкіл у Перемишлі та Львові, професор Краківського університету. Він писав латинською мовою поеми, панегірики, еклоги, вперше запровадив акровірш. До цієї когорти належить і видний публіцист середини XVI ст. Себастьян Оріховський-Роксолянин, якого називали "рутенським

Демостеном”. Попри амбівалентність його політичного світогляду, що проявлявся у ваганнях між належністю то до русинів, то до поляків, саме він висловив знакові для свого часу лінгвістично-світоглядні тези. В автобіографічному творі “*Супліка...*” він пояснював свою відразу до латинського обряду тим, що “у латинців Бог славиться чужою народові мовою” [162, с. 139], хоч вона була чужою і в русинів ..., однак психологічно церковнослов’янську сприймали як спільну мову всіх слов’ян. У панегірику “*Життя і смерть Яна Тарновського*” він, звертаючись до Я. Згурського, зізнається у дуже радикальному як для цього часу: “мені, твоєму землякові, писати латиною не гоже, а польську знаю погано” [162, с. 143]. Перед смертю С. Оріховський свідомо написав польською “*Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави*” (1564 р.), бо не хотів, аби “його читали італієць, німець, француз чи естонець. Поляк писав для поляка, щоб бачив, що для Польщі корисне” [162, с. 144]. Мова в його усвідомленні – не лише модель поведінки у системі цінностей, але й засіб інтимного самовираження. У ранньому памфлеті “*Розбрат з Римом*” він зізнався: “Я русин і хвалюся цим і охоче заявляю, пам’ятаючи про свій грецький (православний) обряд, рід і руську кров, про місце, де я народився і виріс”.

Серед високоосвічених людей з етнічно маркованими прізвищами професори і поети Г. Тичинський Рутенець (перша половина XVI ст.) та І. Туробіній Рутенець (1511–1575 рр.). Ставши слугами латинського Парнасу, вони воліли не втрачати зв’язку з рідною землею. Одначе світоглядну засаду про вищість поезії з античними мотивами на противагу простонародній творчості вони втілювали через вищість мови – латинської.

Хронологічні межі другої половини XIV – першої половини XVI ст. можна назвати великою прелюдією в українському Ренесансі, путівником до якого стала народна мова. Основні складники цієї прелюдії – це, по-перше, “створення “нової” літературної мови не на основі церковнослов’янської, але щиро народної, з одного боку, галицько-руської, що в чистій формі проявляється в найстаріших грамотах другої половини XIV віку, а з іншого боку, білоруської, яка в суміші з південноруською вжита в найстаріших редакціях “Литовського статуту” і в литовсько-руськім літописі” [142, т. 41, с. 226–227]. По-друге, ця мова набула державного статусу в Литовсько-Руській державі, що закріпив *Статут* 1566 р. По-третє, складники цієї мови і діялектного мовлення наступально і невпинно почали проникати до релігійної літератури. По-четверте, винайдене друкарство стало дорогою народної мови до широкого кола людей, що стимулювало їхнє мовно-етнічне самовизначення. По-п’яте, українці активно долучалися до европейської освіти через посередництво наднаціональної латинської мови, що сприяло народженню української латиномовної поезії, яка здебільшого засвідчила незбіг чужої мовної форми з русинським, чи руським етнічним самовизначенням.

Подальша доля цих процесів сповна залежала від змін ідеологічного характеру з обов’язковим мовним виявом, а також від долі тих політично-суспільних сил, на чиїй відповідальності опинився український поступ. Мова стала не лише невід’ємним чинником цих процесів, але і стрижнем ідеології, з якої виростала нова суспільно-політична дійсність.

4. Мова доби Речі Посполитої (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)

4.1. Ідейно-філософське тло епохи: Ренесанс, Бароко, Реформація

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. – це доба найповнішого розквіту Ренесансу, у який у міжчассі двох уній – Люблінської (1569 р.) і Берестейської (1596 р.) – вривається Реформація та Контрреформація. У першій половині XVII ст. вони накладаються на місцевий різновид Бароко. Це час "великих духовних катаклізмів і немалих змагань, адже ренесансові віяння ламали звичний теїстично-схоластичний спосіб думання" [162, с. 209] з обов'язковою ієрархізацією суспільства, де народ зі своєю мовою опинився на найнижчому щаблі. У мовній площині, як і в свідомості, – це поєднання протилежного, абсолютна строкатість і мовно-суспільна ієрархія. Як літературні використовують (щоправда, різною мірою) чотири мови: українську, церковнослов'янську (місцевої редакції), польську, латинську (у другій половині XVII ст. – і грецьку) [93, с. 1]. Позаяк прапор Ренесансу – це відродження і піднесення античної культури, то звідси нове дихання латинської мови, дещо віддаленої від церковної латини і наближеної до античної, пієтет перед грецькою і змагання церковнослов'янської за гідне місце серед двох вибраних відроджуваною античною культурою мов. Важливо, що Берестейський собор санкціював церковнослов'янську мову як літургійну, що, з одного боку, працювало на утвердження національно-релігійної ідентичности русинів (українців) у супротиві до поляків та католицизму, а з другого, єднало їх з православ'ям московського штибу, що згодом цю руську ідентичність

найбільшою мірою і підірвало. Крім цього, світова секуляризація доби Ренесансу стала путівником до церков народних, а не мертвих мов. Україна ж вибрала консервативний шлях, що дуже сповільнив усталення української ідентичности через народну мову. Зрозуміло, що причина такого вибору полягала у відсутності власної держави, що на той час мала б визначитися зі своїми, а не чужими, хоч і престижними, лінгвістичними пріоритетами. У контексті нових релігійно-політичних умов визріло кризове протистояння між латинською мовою та церковнослов'янською як конфесійно-національний антагонізм між поляками і русинами, католиками і православними. Мови маніфестували змагання різних ідеологій (християнської схоластики і гуманізму) і політико-економічних систем (розрослого феодалізму і новопосталого капіталізму). Мови ставали протилежними світами і передвісниками народження нового світобачення, чи то концепції світу.

Очевидний занепад латини, попри її відродження у межах епохи Ренесансу, став ознакою значно ширшого процесу, в якому сакральні спільноти, об'єднані стародавніми сакральними мовами, поступово розколювалися, множилися й територіялізувалися, а відтак множилися і територіязувалися окремі народи, з відчуттям власної ідентичности через народні мови передусім [1, с. 35]. Найважливішу роль у цьому відіграла Реформація як церковно-релігійна і суспільно-політична течія, зароджена наприкінці XIV ст. в Европі і найпоширеніша у найвищих прошарках України у другій половині XVI ст. Вона стала руйнівником сакральних мов і путівником на головну сцену історії мов народних. Таке руйнування народило новий світогляд і відкрило нові народи. В Україну Реформація проникла у XV ст. з Чехії, через студентів з України, на яких впливало вчення Я. Гуса і

гуситські змагання, а також через гуситських емігрантів у Польщі й Литві, де в XVI ст. реформаційні настрої дуже поширилися серед магнатів та шляхти [117, с. 2496].

Реформація через народну мову несла нову концепцію світу, яка ґрунтувалась на трьох началах. Перше – це спростування ідеї про те, що лише вибрана мова, зокрема латинська чи церковнослов'янська, забезпечує привілейований доступ до онтологічної істини – і саме тому, що мова була невідокремною частиною цієї істини. Друге – це позбавлення віри в те, що суспільство начебто природним способом підпорядковане верховному центрові – монархові і церкві – себто правління має божественну, чи космогонічну природу. Третє – Реформація роз'єднала невіддільні досі речі: історію і теологію. Друкарство народними мовами як перше диво капіталізму, сферментованого Реформацією, сприяло перетворенню цих трьох засад на нову ідеологію [1, с. 55–60]. Її можливо вкласти в гасло XVII ст. "За віру і націю руську" на противагу до середньовічної максими – cuius regioeius religio – основне гасло і мета тодішньої Речі Посполитої [76, с. 52].

Реформація в Україні зіткнулась із певними складностями розвитку: вона опинилася між двох протиборчих і водночас ворожих до протестантизму сил – католицькою Польщею і православною Україною. Це певною мірою пояснює слабке поширення цього нового руху в усіх прошарках людности. Однак, як слушно зауважує І. Коровицький, вона таки зактивізувала православну шляхту, міщанство, козацтво й духівництво, для яких, загрожена католицьким наступом, руська віра набувала ознак національної ідентичности (себто "За віру і націю руську"). Можна вважати Реформацію в Україні ідеологією, що не втілилася у час розквіту в Европі, позаяк не

мала для цього належної суспільно-духової бази. Відтак наростання української національної революції у середині XVII ст. відкрило Україну до активних впливів Бароко.

Його розквіт в українській культурі припадає на кінець XVI–XVIII ст., а згасає "разом з притаманною українському Бароко літературною мовою: на зміну прийшла мова народна" [154, с. 238]. Ця доволі симптоматична теза Д. Чижевського слушно вкладає Бароко в суто мовну площину. Відомо, що – це напрям контрастів, різнорідностей, мінливостей і ускладнень; це антагонізм релігійних і світських мотивів на тлі єдности схоластичного середньовіччя з ренесансним духовним розкріпаченням людини. Українське Бароко – це значна перевага духовних творів над світськими, отже, домінанта середньовічного світогляду через церковнослов'янську мову зокрема. Ніщо так виразно не проявляло цієї барокової строкатости, як мовна палітра з її чітко визначеною суспільною ієрархічністю та з початками внутрішньограматичного і лексикографічного врегулювання. На різних полюсах суспільно-релігійного розвитку перебувають грецька, церковнослов'янська мови з латинською, відтак руська мова з польською і, зрештою, головна форма щоденного буття українців – народна мова, чи діялекти. Назагал співіснування цих функційно різних мов не могло не призводити і до взаємопроникнень, і до чіткої диференціяції. Зокрема, церковнослов'янська мова, чи сло(а)венороська, як називають її у той період, активно вбирає в себе народномовні елементи; руська мова насичується грецизмами, латинізмами, полонізмами. Однак головне лінгвістичне досягнення XVI ст. полягає у формуванні книжної української мови (себто простої мови, чи руської), що зростала на ґрунті державної руської мови Великого

князівства Литовського, насиченої церковнослов'янськими та народномовними складниками, яка до середини XVI потіснила церковнослов'янську мову навіть у жанрі релігійної літератури [150, с. 79]. Ця мова була "ближча до народної мови, ніж давня церковщина, а при цьому дуже вже відмінна від мови північної чи Московської Руси" [143, с. 354] і, разом із тим, вона **"була своєрідним і органічним витвором тогочасних політичних і національних відносин"** [142, т. 41, с. 171–172] [вид. – авт].

Поряд із цим надзвичайно високим був авторитет церковнослов'янської мови, аж до віри в її недоторканність, що зумовлено наступом католицизму з його головною зброєю – латинською мовою. Отож, строкате, суперечливе, химерне Бароко розігрувалось на не менш барвистому і строкатому мовному тлі: як літературні мови вживають церковнослов'янську (словенську чи словенороську), книжну українську (проста мова, руська), польську, меншою мірою грецьку і народну українську, яка проривалася у літературні сфери через побутове віршування, інтермедії, козацькі думи та як компонент книжної української. Крім цього, мова варіювала (у цьому і мінливість Бароко) залежно від жанру твору і навіть його окремої частини, сягаючи "високого стилю" через церковнослов'янську і опускаючись до "низького" через простонародну. Як зауважив Є. Маланюк, "отой мовний дуалізм доби Бароко, ц.т. існування (й співіснування) мов літературної ("високого стилю") та людової ("низького стилю"), відіграв свою досить трагічну – з погляду культурного процесу – ролю пізніше, а саме: довів до розриву мовно-культурної традиції "високого стилю" (травестована "*Енеїда*" Котляревського – 1798 р.). І лише генієві Т. Шевченка пощастило в XIX ст. піднести т.зв. народню мову до височини вповні літературної" [76, с. 56–57].

Світове історичне тло тієї доби – це перехід до так званого Нового часу, що став епохою розвитку й утвердження капіталізму (перша буржуазна революція в Нідерландах 1566 р. та в Англії 1640 р.). Ці змагання розгорталися на релігійному тлі: боротьбі між католиками – основним оплотом папського престолу і феодального ладу, та протестантами – ідеологічними й економічними передвісниками капіталізму з базовою вимогою передати папську владу місцевим правителям. Крім релігійного протистояння, загострювався антагонізм між централізованими прагненнями монархів і децентралізованими бажаннями провінцій. Це створювало підґрунтя для основної ідеологічної події того столітнього порубіжжя: усвідомлення належности до етнічної спільноти, що протиставляла звичаї, історичну пам'ять, мову та політичні структури одних народів иншим. І хоч у XVI–XVII ст. поняття нації часто не збігалося з політичними кордонами незалежних держав, але, попри це, їхнє існування проявлялося на різних рівнях культури та місцевої автономії [3, с. 421–422]. Україна, опинившись у Речі Посполитій, у цьому сенсі стала надважливим компонентом складного польсько-литовського утворення. Хоч стосунки між Польщею та Україною тодішня еліта в особі А. Киселя на сеймі 1641 р. трактувала як незалежно-партнерські: "Не **до** країни, але **з** країною, не **до** релігії, але **з** релігією, не **до** титулів і відзнак, але **з** титулами та відзнаками – так ми прийшли до нашої спільної Вітчизни" [165, с. 257], – для України, як і для Польщі, це обернулося національною трагедією. Люблінська унія, вирішивши проблеми шляхетського стану, одночасно перетворила українців і білорусів на третьосортне населення, незважаючи на те, що воно становило 9/10 Литовської держави, а українські землі у складі Польщі становила близько 1/3 її території. Натомість Україна у ту добу становила собою згусток усіх проблематичних аспектів структури суспільства та націо-

нальної свідомости регіону: у XVII ст. "військовий цех" козаків поступово став носієм не лише національної свідомости, але й конфесійної належности; церковна ієрархія та гетьманат жили у стосунках злагоди або напруження з панівною державною владою, політична лояльність до наднаціональної держави призводила до драматичних страждань, які перетворили Україну "на дуже особливий випадок нації без держави" [3, с. 422]. Упродовж 1569–1648 рр. невпинно зростала питома вага України в економіці, фінансовій та військово-політичній сферах Речі Посполитої. Свого апогею сягнуло козацтво, що набуло "характеру значно ширшого за лише мілітарний" [76, с. 50]: воно стало "максимальним націотворчим напруженням цілого народу, цілої Батьківщини. Це була тотальна мобілізація всіх її духових і матеріяльних, моральних і соціяльних, культурних і політичних ресурсів" [76, с. 50]. У цьому козацькому котлі різнорідні українські діялекти виплавлювалися у майбутню єдину українську літературну мову. Слушно припускає О. Ярошинський, наскільки успішним був би полонізаційний наступ, якби українська церква спромоглася скористатися здобутками протестантів, зокрема социніянців у мовній сфері, і запровадити українську мову в церковну й освітню сфери [168, с. 119], і якби *Острозьку Біблію* надрукували українською мовою, а не церковнослов'янською, "то ми, можливо, пішли б подібним шляхом, як поляки, чехи, німці..." [93, с. 26]. Ця мова тоді б писала зовсім иншу історію...

4.2. Руська (давньоукраїнська) мова у державно-адміністративній сфері

Люблінська унія 1569 року відкрила шлях до утвердження виняткового становища польської шляхти серед инших суспільних верств. Це призвело до небаченого досі в Україні явища: посилення національного та релігійного

шовінізму [110, с. 375]. За княжої і литовської доби натомість існувала відносна толерація, яку добре передавало гасло: “сию та ону віру Бог дав”. Від Люблінської унії шириться мовний і релігійний антагонізм, здебільшого внаслідок нетерпимости поляків. Однак найтрагічніше цей процес розгорнувся у свідомості і підсвідомості українців. У їхні душу, серце і розум твердо входять поняття “вищости” та “нижчости”: вищости польської культури, польської мови, католицької віри – нижчости української народности, мови, православної віри. Молодше покоління українського панства, заполонене і спокушене перспективами польської шляхти, нестримно прагне до польського шляхетського побуту з польською мовою. Внаслідок великої кількости мішаних подруж і під тиском суспільного оточення колишнє руське панство переходить до католицизму. Цьому активно сприяє і полонізація освіти. В українських середніх школах запроваджено єзуїтську систему виховання з навчанням латинською та польською мовами [112, с. 2241]. Так, замість рідної мови, єзуїти пропонували католицтво і латину для пізнання істини, польську для підвищення свого соціяльного статусу, збагачення і кар'єри. У такий спосіб від українського народу відділено його провідну верству, а відтак вигадано назву “хлопи” і похідні від неї “хлопська мова, хлопська віра”. Тому, як погордливо сміялися з українців поляки, у православній вірі, а отже, мові і культурі залишилися лише “попі та хлопі” [97, с. 220], тобто сам простий народ, який згодом у національно-визвольному вирі XVII ст. визначить долю і України, і Польщі.

Українська еліта, хоч якою була фатальна політика Польщі з її блиском і спокусливістю культури та соціяльним статусом, значною мірою намагалася протистояти тискові, демонструючи, як зауважив Є. Маланюк, “старокиївські поклади духа”. Про це свідчить, зокрема, ме-

моріял нашого духовенства 1621 року про козаків: “Се ж бо те плем’я славного народу руського з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство морем Чорним і суходолом. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксилях морем і сушею плавало та Царгород здобувало. Се ж вони за Володимира Святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик...” [76, с. 47–48]. Цей текст віддзеркалює мислення інтелектуальної еліти. У систему цього мислення закономірно вписується мовна проблематика: мовне питання стає стрижневим “у створенні правового режиму для жителів українських воєводств Речі Посполитої” [25, с. 103]. На Люблінському сеймі українська шляхта оприлюднила свої вимоги: збереження станових привілеїв, руської мови в офіційному діловодстві і свободи віросповідання [126, с. 4]. Так сформульовано основні засади убезпечення Руси від втрати власної ідентичности.

Українська верхівка добре усвідомлювала польські мовні наміри, тому відразу ж зробила спробу забезпечити розвиток руської мови в акті Люблінської унії 5 червня 1569 року: “На прохання всіх станів позоставляємо, що по всяких їхніх судових справах, як назви, вписи до книг, акти й усякі їхні потреби, так і наших судів гродських і земських, як і з нашої коронної канцелярії наші декрети, і по всіх наших коронних потребах королівських і земських листи до них не яким иншим, а тільки руським письмом мають бути писані й проваджені на вічні часи” [97, с. 101]. Цей акт підписав король Сиґізмунд Август. Однак Польща традиційно порушувала ухвалені закони, повсякчас наражаючись на спротив української верхівки, і зокрема у 1569, 1571, 1576, 1577 рр.

1576 року король Речі Посполитої Стефан Баторій звернувся до брацлавської шляхти з листом польською

мовою, але шляхта відмовилася виконати його розпорядження, натомість попросила: "Найяснѣйшій милостивый королю, то ся намъ даетъ надъ право и вольности наши, ижь листы съ канцелерый вашой королевской милости до насъ писмомъ полскимъ выдаваютъ. За што и впродъ вашой королевской милости нашого милостивого пана покорными нашими прозбами просимо, абы ваша королевская милость при привилею и свободахъ нашихъ насъ заховати, и до насъ листы съ канцелереи вашой королевской милости рускимъ писмом выдавати росказати рачилъ" [170, с. 187].

У відповідь польський уряд дав гарантії щодо використання української мови: привілеї 1569, 1591, 1638, 1681 рр., але вони рідко втілювалися у життя. Наприклад, із 17 книг муніципальних і судових документів, написаних між 1582 і 1776 рр., 130 – польською мовою, 25 – змішаною польською і латинською, 13 – змішаною українською і польською, 3 – українською, 1 – латинською [160, с. 718].

Українські посли 1590 р. на Варшавському соймі провели постанову "*Поправа прав Воєводств Волинського, Брацлавського й Київського*": "Щоб статути для тих воєводств, за їхнім правом, писалися руським язиком і письмом, не мішаючи слів латинських" [55, с. 16].

Загальну атмосферу відстоювання національних прав і потреб відображено у "*Заповіті*" шляхтича, каштеляна брацлавського і городничого володимирського В. Загоровського. У липні 1577 р., потрапивши до татарського полону у Криму, він передав своїй рідні "*Заповіт*", що ходив по руках волинської шляхти. Цей "*Заповіт*", як зауважив В. Шевчук, "вислів суспільного думання українського шляхтича кінця XVI ст." [162, с. 52]. "Кгды теж дітям моїм Бог милостивий дасть по семи літ, мает ее

милость пани дядиная моя дьяка добре ученого и цнотливого способити, або того Дмитра дьяка, што в мене служил, зьєднавши в дому моєм або в церкви светого Ільї, у Володимирі, их руское науки в письме светом дать учити и, не пестячи їх, пилне й порядне до науки приводити... А коли їм Бог милостивий дасть в своєму язику руском в писме святом науку досконалую тогда мается милость; пани дядина моя, бакаляра статечного, котрий їх би науки латинского письма добре учити мог, им зьєднавши в дому моем велил би учить... Также аби письма своєго руського і мовенья руськими слови и обичаєв цнотливих і покорних руських не забивает..." [171, с.74].

Про роль мови в особистому і суспільному житті свідчить реакція лубенського князя Семена Ликова на лист із сейму латинською мовою: "а ꙗ (м) р8си(н) вѣдає(т) коро(л) єго м(л)сть жє(м) ꙗ р8син а мандаты по латынє на мєнє пописано" [25, с. 104]. Двічі повторене "р8син" – це абсолютне ототожнення мовної та національної ідентичности. Підкреслена етнічна належність у посланнях Ю. Рогатинця 1599 р., у грамоті Львівського братства 1608 р., в інструкції українського населення послам на сейм для захисту прав і привілеїв 1609 р. Як зауважено, "основний патос цих скарг сконденсований у таких словах: "Того неволенъ р8синъ на прирожоно(и) зємли своє(и) р8ско(и) уживати, в то(м) то р8ско(м) Лвовѣ" [25, с. 104].

Попри колективні і поодинокі національні спалахи спротиву, основний закон країни – Литовський Статут, – ухвалений після Люблінської унії 1588 року, вже 1614 р., а потім 1619, 1648, 1693, 1744, 1786 і 1819 рр. вийшов польською мовою. Дорога до цієї постанови була довга,

складна і показова у сенсі суспільно-креативної ролі руської мови. Якщо поляки під немалим тиском литовців і русинів заледве погоджувалися на сприйняття так би мовити "букви закону" (себто змісту положень) цього *Статуту*, то дух його у формі мови, здається, виїдав їм очі. Вже на Люблінському соймі 1569 р. створено комісію для узгодження *Статуту* ВКЛ 1566 р. з чинним польським правом, і польський король Жиґмонт III Ваза 28.01.1588 р. затвердив його власним привілеєм. Відповідно до цього привілею *Статут* мав вийти руською і польською мовами. Абсолютне право на друкування цих видань отримав підканцлер ВКЛ Л. Сапега. Він вирішив видати Статут саме руською мовою, мовою рукописного оригіналу. Мотивацію цього віднаходимо у "*Зверненні Льва Сапеги до усіх станів Великого князівства Литовського*", що передувало текстові Статуту: "А коли якому народові і соромно прав своїх не знати, поготів і нам, які **не чужою якою мовою**, але **своєю власною** [вид. – авт.] права писані маємо і у будь-який час можемо знати [які застосувати], коли виникне потреба дати відсіч кривді" [126, с. 23]. Отже, для Л. Сапеги руська мова була "власною", рідною. Аксіоматично та природно було писати нею закони – це наче жити у своєму, а не чужому домі.

Відтак руською мовою цей *Статут* видавали ще двічі – 1594 і 1600 рр., і долучилася до цього саме литовська спільнота, що всіма силами як юридичний суб'єкт конфедеративного об'єднання Речі Посполитої намагалася зберегти чинність цього юридичного документа – гаранта її державної самостійности. Основне державно-правове значення *Статуту* 1588 р. полягало в тому, що він унормував збереження ВКЛ як самостійної держави всупереч актові Люблінської унії.

Однак після того, як сойм 1594 р. не погодився з виправленнями до *Статуту*, польський уряд ухвалив

рішення про **заборону** видання *Статуту* **руською мовою** [вид. – авт.] і наказав терміново перекласти його польською. Польські вчені обґрунтовували необхідність цього перекладу тим, що руська мова мало застосовується у суспільстві і "зникла швидко і відразу" [192, с. 56], поступившись поширеній польській... Цікаво й те, що у польському перекладі пропущено устав (положення) *Статуту* 1588 р. (чого не було в попередніх *Статутах*) про обов'язковість для суддів і урядовців знання руської мови: "А писар земський має по-руськи літерами і словами руськими всі листи, виписи і позви писати, а не иншою мовою і словами" (Розділ Четвертий. Артикул 1) [126, с. 114]. Коли ж руське видання *Статуту* стало рідкістю, цю уставу остаточно "забули". У Вільні 1614 р. вийшов перший польський переклад, у передмові до якого наголошено на абсолютній точності перекладу, що можна легко перевірити через руський оригінал. Такий зміст звернення свідчить про те, що у суспільстві існувало невдоволення забороною подальшого видання *Статуту* руською мовою і вороже ставлення до виходу його польського перекладу. Небезпідставно підозрювали, що переклад приховує і внесені зміни до тексту [126, с. 9].

Третє польське видання вийшло 1648 р. із зумисним викривленням змісту титульного аркуша. Аби послабити чи подолати опір литовської та української шляхти внесенню змін до *Статуту* і зміни мови, на титульному аркуші цього видання зумисно зазначили, що *Статут* 1588 р. начебто надруковано польською мовою у Кракові, себто одночасно, а можливо, і раніше від руського віленського видання. Отже, є два оригінали – польський і руський. Відтак єзуїтське видання *Статуту* 1693 р. остаточно закріпило думку, що *Статут* спершу був надрукований польською мовою, а вже потім перекладений руською. Лише спеціяльно створена комісія

наприкінці XVIII ст. встановила, що оригіналом тексту *Статуту* є видання 1588 р. руською мовою. Характерно, що на українських землях головно використовували копії *Статуту* руською мовою 1588 р. – "суспільство міцно трималося саме за руськомовний Статут, вважаючи його своїм, національним пам'ятником права" [126, с. 12].

Ця майже детективна історія з перекрученням, приховуванням і забуванням руського оригіналу *Статуту* 1588 р. і вилученням положення про обов'язок писаря провадити документацію руською мовою свідчить не лише про польські шовіністичні наміри якнайшвидше витіснити руську мову з ділової сфери, але маніфестує визначальну державницьку роль руської мови. Боротьба за мову *Статуту* була боротьбою за право рівного у новоствореній державі Речі Посполитій, боротьбою за юридичну пам'ятку, що була наскрізь пронизана патріотизмом, "усвідомленим поняттям суверенности народу і держави", "відповідальністю уряду перед народом", "засудженням деспотизму", "правом на власність і особисту недоторканність" тощо [126, с. 526]. Саме мова допомагала зберегти дух законотворення тієї епохи, блискуче відтворюючи український демократичний правовий менталітет і українську правосвідомість. Не випадково у зверненні до всіх станів ВКЛ, що стало передмовою до Статуту, Л. Сапега цитує Цицерона: ми "є невільниками закону задля того, аби свободою користуватися могли" [126, с. 22]. Однак поляки активно нищили цю свободу "невільників закону". У 1645–1646 рр. посли сойму отримали інструкції з вимогами подавати витяги з місцевих судових книг польською мовою через погане володіння руською мовою. Згідно з соймовою постановою 1647 р. українська мова перестала бути обов'язковою для витягів з місцевих гродських і земських

судів. Польська мова поступово витіснила українську з *Руської (Волинської) метрики* [168, с. 118]. Року 1696 Варшавський сойм ухвалив відповідну до його політичного курсу постанову про мову урядових руських канцелярій: "Писар повинен по-польськи, а не по-руськи писати" [97, с. 102].

4.3. Руська (давньоукраїнська) мова в освітньо-видавничій сфері

На сторожі національно-релігійної ідентичности українців стояли братства. Їхню діяльність М. Возняк влучно назвав "організацією національної самооборони" [10, с. 330]. Стимулом до виникнення цієї "самооборони" були не лише релігійно-політичні чинники, але й економічні. Перше таке релігійно-національне братство постало у Львові при церкві Успення Богородиці 1453 р. і набуло вагомого суспільного значення після надання йому ставропігійних прав 1593 р. Чільний його представник – Ю. Рогатинець, автор "*Пересторог*и" – "документу незвичайного розбудження не так релігійного, як власне національного і загальнолюдського" [142, т. 40, с. 258], а також "*Порядку шкільного*", що "писаний, очевидно, двома руками, двома язиками: церковнослов'янським і літературним руським..." [142, т. 40, с. 240–241]. 1586 року братство заснувало першу школу і друкарню. На які мовні цінності спиралися ці установи? У посланні братства до єпископа Г. Балабана читаємо: "щоб знову наші писання друковані були і щоб при цій друкарні школу грецьку для науки нашої віри в місті Львові фундувати". З огляду на пріоритет у школі грецької мови як джерела візантійсько-релігійної традиції закономірним стало видання граматики грецької мови "*Адельфотес*" 1591 р. Після 1588 р. місце грека Арсенія,

ймовірного автора зазначеної граматики, у львівській братській школі заступив знавець грецької мови К.-Т. Ставровецький, який 1589 р. у Тернополі виголосив промову грецькою перед патріярхом в обороні братства. Словом, “наука грецької мови стояла в львівській школі так високо, що її учні не тільки перекладали з грецької мови патріярші грамоти, але й самі писали по-грецьки прозою і віршем” [10, с. 354], зокрема композицію “*Просфонему*”, яка водночас містила передмову та вірші, написані руською мовою.

Загальну мовну атмосферу в школі відображає “*Порядок шкільний*” 1624 р. Луцької братської школи: “Школа слов’янської науки починається: спершу навчивши складу літер, потім граматики вчать, при тому ж і церковного чину, читання і співання. Так же вчать на кожний день, аби діти один другого питали по-грецьки і відповідали по-слов’янськи, і теж питали по-слов’янськи, аби відповідь давали простою мовою. І теж не мають між собою мовити простою мовою, єдино слов’янською і грецькою. А так нині того вчаться, до більших приступаючи, до діялектики і риторики, котрі науки по-слов’янськи перекладені; руською мовою списано діялектику, і риторику, й инші філософські писання, школі належні” [136, с. 114]. Отож, у школі забезпечено рівність вивчення всіх мов, хіба що відмовлено руській як засобу міжособистісного спілкування.

Попри грекофільський тип навчання у братських школах, вони, з огляду на суспільно-політичну атмосферу, не могли уникнути латинсько-польського впливу. Постала необхідність вивчати латинську мову, позаяк у Польщі вона панувала у діловій царині, зокрема в судочинстві, а також відкривала українцеві доступ до европейської літератури й науки. “Наслідком уведення латинської мови зразу як окремого предмета, а потім як

викладової мови щезала в українській школі давня програма греко-слов'янської школи з перевагою духовного й церковного напряму, а на її місце входила програма семи вільних наук, головно з гуманітарно-філологічним характером, часто рівночасно з запрошеними вчителями, вихованими у протестантських і католицьких колегіях" [10, с. 351].

Вимогою часу було введення до братських шкіл польської мови, і найперше тому, що вона ставала мовою повсякденного спілкування середнього прошарку русинів, на відміну від книжної руської мови і конфесійної церковнослов'янської. Народна ж мова, на жаль, входила до системи літературної руської стихійно. Попри це, саме шкільництво на зламі XVI та XVII ст., зокрема братські спудеї (студенти) і бурсаки (учні нижчих класів), дали нове, національно свідоме, виховане в атмосфері боротьби покоління. Вихованці братських шкіл, шукаючи роботи, мандрували країною, поширюючи свої знання та спосіб мислення: "Їхні впливи можна бачити в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, в селянських повстаннях і початках козаччини. Наступала епоха національного відродження" [110, с. 399]. Власне тоді, починаючи з 1580 р. і виростаючи з братств, "витворилася така собі **проста мова** [вид. – авт.] (як називали її сучасники), тобто мова простонародна, з церковнослов'янською та польською домішкою, але майже без білоруських елементів" [160, с. 719]. Одначе її не можна було "вживати в текстах *Святого Письма* і, в принципі, у "поважних" жанрах (поезії та драмі), плеканих по колегіюмах та згодом у Київській Академії" [160, с. 719].

Унікальним центром національно-культурної оборони русинів стала Острозька вища школа, яку заснував у своїй резиденції, в Острозі, у сімдесяті роки XVI сторіччя

князь К. Острозький. Ю. Шевельов називає її діяльність "безпрецедентним відродженням церковнослов'янської мови" [160, с. 719] під впливом діяльності московського втікача Ф. Курбського. Заснування школи збігається з першими наслідками рішень Тридентського собору (1544–1563 рр.), який ухвалив радикальну програму реформ для зміцнення римо-католицької церкви, зокрема створення перших єзуїтських колегій у Вільні (1569 р.), у руському Ярославлі (1574 р.). Руські православні школи – фактична опозиція єзуїтській освіті (у Турові 1572 р. і у Володимирі на Волині 1577 р.). Сучасники називали Острозьку школу "тримовним ліцеєм", "колегією", "грецькою школою" або "грецько-слов'янською", а навіть "академією". Одначе про її мовні пріоритети промовисто свідчить саме друкарська діяльність: із 28 відомих сьогодні позицій – лише 14 церковнослов'янських, 6 – складаються зі змішаних текстів – церковнослов'янських і "простих", себто написаних книжною давньоукраїнською мовою, а 6 укладено "простою" мовою [166, с. 211].

Острозька школа спершу перебувала переважно під грецьким впливом, і грецькі учителі надали її зовнішньому та внутрішньому життю православно-грецького характеру. Надалі щораз менша участь греків в українському шкільництві зумовлена занепадом Царгорода 1453 р. і духовною переорієнтацією Греції на західноевропейську, зокрема італійську освіту. Тому проникнення латинської мови до цієї "грецько-слов'янської" школи було неминучим. Зокрема, у поемі С. Пекальського за 1600 р. "*Острозька війна*" зазначено: "Острозький дім дає тобі тримовний ліцей"; згадує про цю славну "мовну трійцю" і З. Копистенський у "*Палінодії*": "Находилися і доктори славні, вправлені в грецькій, слов'янській і латинській мовах" [10, с. 337, 341]. У полемічній праці "*Exethesis abo expostilatia*"

(Львів, 1629 р.) М. Смотрицький зазначає: "Ми заснували школи для навчання дітей грецької, латинської, словенської, руської і польської мови", а у передмові до "*Граматики...*" 1619 р. рекомендує читати лекції у школах слов'янською і перекладати руською. Натомість у щоденній розмові школярі мають використовувати слов'янську мову під загрозою покарання, що, як бачимо, суперечило статутові луцької братської школи. У передмові він встановлює чітку ієрархію названих мов. Грецька, латинська і слов'янська становлять трійцю священних мов, що мають усталені граматичні норми. Руську і польську рекомендували використовувати у перекладах і тлумаченнях для менш освічених людей [145, с. 217]. Така ієрархія мов свідчила про поступову секуляризацію суспільства і формування нових мовних цінностей.

Особливе значення в Острозькій школі надавали церковнослов'янській мові. Засвідчують це щонайменше два мовно-культурні здобутки: *Острозька Біблія* 1581 р., яку видав в Острозі І. Федоров під редакторством Г. Смотрицького – ректора Острозької школи, і "*Грамматіка славенския правилное синтагма*", Ев'є, 1619 р. М. Смотрицького. Згодом П. Беринда в Києві, у Лаврській друкарні, видасть свою знамениту тридцятилітню працю "*Лексиконъ славенороссkій и именъ тлъкованіе*" (1627 р.). Видання *Біблії* церковнослов'янською – це утвердження престижу "словенської" мови поряд із визнаними сакральними мовами: гебрайською, грецькою та латиною; видання "Граматики..." – це наукова кодифікація "словенської" мови, "*Лексикона...*" – це засвідчення мовної спроможности, підкріпленої простою руською мовою. Усе разом творило науково-політичну опозицію латинсько-польському засиллю. Инша річ, чи було це вчасно, адже Ренесанс і Реформація потребували

священних текстів, граматик і словників живою народною мовою.... Як зауважив М. Драгоманов:"И дух пропаганды и свойственное времени реформации внимание к массам народа побуждали тогдашних писателей оставлять латынь и церковнословянщину для языка русского; хотя с другой стороны, необходимость обращаться к европейскому общественному мнению заставляла борющиеся религиозные и политико-национальные партии писать и по-латыни, а нападки католиков и протестантов на непонятность церковнославянского языка и сильная подмесь к тогдашнему церковному языку западной Руси чужих слов заставляли многих ревнителей православия изучать и обрабатывать свой церковный язык и священные книги и при этом обращаться для сверки к языку греческому" [27, с. 18].

На світовому тлі перекладів *Святого Письма* народними мовами переклад *Острозької Біблії* церковнослов'янською – явище контроверсійне. Його мотивацію розкривають розсипані по різних виданнях ніби побіжні і сум'ятні міркування тодішніх мислителів. Зокрема, знаменитий друкар І. Федоров у передмові до церковнослов'янського "*Євангелія Учительного*" 1560 р. від імени литовського гетьмана Григорія Хоткевича зазначає, що хотів він перекласти цю книгу "выразумѣнія ради просты(х) людей" на "простую молву", але порадили йому "люди му(д)рые", що через цю просту мову можливе спотворення тексту [27, с. 513]. Суголосні з цим міркування К.-Т. Ставровецького у "*Дзерцалі богословія*" 1618 р. Автор просить вибачення, що він не все писав "попросту", а змушений був "втой книзѣ покладати просты(й) языкъ и словен(ь)скій". Причина в тому, що багато слів слов'янських не можна перекласти простою мовою, а втім, він з гіркотою додає: "простакови все криво, хотя и наипростѣише, а мудрїй и кривоє справити

може” [32, с. 24]. Через такі ментальні хитання руська мова залишалася на маргінесі, як, зрештою, і сама поневолена Україна. Слушно зауважено: “Оці мудрі люди православія й католицтва і є найбільші вороги, котрі спиняли у нас і на Білій Русі зріст національного письменства церковних книг на просту народну мову… Так наша народна мова і не визволилась з-під церковнослов’янської, чи староболгарської, через те, що наша країна не пристала рішуче до всеевропейського руху протестантського” [27, с. 513]. На думку видатного вченого М. Драгоманова, церковнослов’янська мова, яку вживали у церквах аж до XVIII ст., стала першою підвалиною денаціоналізації, себто помосковлення українців.

Із цього контроверсійного погляду доречно сприймати “*Граматику...*” М. Смотрицького. Вже хрестоматійною і класичною стала теза про те, що ця граматика впродовж двохсот років слугувала посібником для вивчення церковнослов’янської мови у східних і південних слов’ян, а відтак стала основою багатьох пізніших праць із мовознавства, зокрема сербських, хорватських і російських граматик. По-иншому трактує роль цієї праці І. Франко, зауважуючи, що М. Смотрицький ніби “не помітив новоутвореної руської мови, [і] писав свою студію про церковнослов’янську мову як про мову слов’янську. Не дивно, отож, що коли граматика Смотрицького стала підручником у школах не тільки в Україні, а й у Росії, факт той дуже негативно вплинув на розвиток національної мови” [143, с. 354–355]. Попри загалом слушний висновок І. Франка, М. Смотрицькому не вдалося уникнути наступу народної мови: “... поза свідомістю самого Смотрицького, церковнослов’янська мова, подана в його граматиці, зближена була зі спільними властивостями руських наріч” [32, с. 38].

Зокрема, автор вдається до тлумачення церковнослов'янських виразів, перекладаючи їх народною руською мовою. Тому цю мову можна назвати не так церковнослов'янською, як слов'яноруською у найзагальнішому значенні цього слова. Це, своєю чергою, засвідчує розвиток мови русинів новим, а не старим шляхом. У цьому контексті можемо вважати, що "*Граматика...*" "лише утверджувала наукові норми граматичности в галузі книжної, слов'яноукраїнської мови, яка розвивалася на основі сполучення староруської книжної мови з живомовною стихією, що й зумовило в історичному майбутньому її популярність" [167, с. 23].

Вище ми зазначали, що третім щитом захисту церковнослов'янської мови стала лексикографічна праця П. Беринди. Одначе набагато більшу цінність має друга частина реєстру – що, за визначенням автора, містить "роські слова", а "роські слова", "роська мова" – це результат синтезу слов'яноруської мови і народної – себто "язик руський". Цікаво, що в цій "руській" частині словника є три основні групи лексики: а) слов'яноруські слова, що притаманні слов'янським і всім руським наріччям; б) польські слова; в) народні слова. Характерним є погляд П. Беринди на полонізми, часте вживання яких не є спотворенням "росскої мови" – головне, аби вони були написані кириличними буквами. Безперечно, це свідчить про глибоке проникнення польської мови у свідомість і підсвідомість тодішніх українців. Польська мова стала не лише мовою суспільного пристосування, але й засобом, хоч і парадоксально, руської ідентифікації. На цікавій функції цієї мови наголошує П. Житецький: аби поширити православні ідеї, є сенс доносити їх до авдиторії польською мовою. Про це свідчить передмова до книги 1645 р., що вийшла у Києво-Печерській лаврі "Събраніє короткои науки ω артикулах вѣры право-

славнокаѳолическои хрістіянскои". У ній зазначено, що книжка надрукована "діалектомъ пол(ъ)скимъ" із поважних причин задля ворогів східної церкви, які б могли польською мовою прочитати правду. Вийшла вона і "діалектомъ роскимъ" [32, с. 50]. Зрештою, основний кодифікатор церковнослов'янської мови М. Смотрицький всі свої полемічні праці писав польською мовою, хіба, крім "*Казанье на честный погреб ... о. Леонтія Карповича*" (Вільно, 1620 р.), і саме його світогляд показовий у розхитуванні мовної ієрархії. У польськомовному памфлеті "*Virificatia niewinności*" ("*Виправдання невинности*") 1621 р. видатний письменник-полеміст, єдиний на цей час, зазначає, що суспільні стосунки між людьми мають ґрунтуватися зовсім не на характері віросповідання, а на національно-етнічній спільності людей. Себто не віра має об'єднувати людей, а національна належність, кровні етнічні узи: "якщо існує правдива Русь, яка має бути і мусить, бо ж не вироджується зі своєї крови той, хто віру міняє. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж еспанцем чи італійцем, а залишається русином шляхетним по-старому. Не віра, отже, русина русином, поляка поляком, литвина литвином робить, але уродження і кров руська, польська і литовська" [167, с. 72]. Мовний "слов'янський одяг" також не заважав М. Смотрицькому почуватися русином. Хоч де він перебував, усюди почував себе посланцем руського народу і слов'янства. У праці "*Апологія*" 1628 р. зазначає: "Так, я приносив на тому і на иншому місці нашого спасіння безкровну жертву мовою слов'янською, хоча міг би священнодійствувати поширеною там грецькою мовою. Але я це робив навмисно для того, щоб принести жертву за тебе, пренаймиліший мій, народе руський, і за всі народи, що слов'янською мовою хвалять і прославляють Бога. Я це

чинив з тим добрим наміром, щоб усі слов'янські народи єдиними устами і єдиним серцем у лоні святої церкви хвалили і славили Отця і Сина і Святого Духа" [167, с. 110]. Упродовж 1590–1620 рр. майже всі видатні руські великопанські роди або вимерли, або стали католицькими. Цю трагедію викривально персоніфікував М. Смотрицький у "*Треносі, або плачі східної церкви*", що вийшла польською мовою 1610 р. у Вільні під псевдонімом Теофіл Ортолоґ: "... княжата Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Пронські, Ружинські, Соломерецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини і инші без ліку .... Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Тишкевичі, Крсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кирдеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії та инші..." [167, с. 23]. П. Яременко зазначає, що "з погляду історичної перспективи сумний перелік сполонізованих родин української та білоруської шляхти може здатися дещо прозаїчним..., проте ... в конкретних обставинах явище релігійного ренегатства світської феодальної верхівки виглядало настільки ганебним і зловісним, що про нього справжній патріот свого народу не міг мовчати" [167, с. 23]. Саме руська шляхта, з огляду на свою владу та присутність у польському сенаті, мала б стати на захист національно-релігійних інтересів. "Тим більше, що конституційні умови шляхетської демократії в Речі Посполитій давали таку можливість, потрібна була лише патріотична свідомість" [167, с. 24]. М. Смотрицький джерело ренегатства вбачав передусім у бездіяльному православному єпископаті (себто "у звироднілих руських

пастирях”), однак не менша відповідальність лежить на світській шляхті. Лише цей спільний союз відступників призвів до знеголовлення русинів: “Священики мої посліпли, пастирі мої поніміли (...), старці мої подуріли, молодики мої здичавіли, доньки мої удалися на розпусту...” [10, с. 491]. На щастя, цій денаціоналізаційній течії вдалося запанувати тільки над верхами української нації, над її аристократією і шляхтою [10, с. 331]. Ці ґрунтовні міркування М. Смотрицького засвідчують три засадничі речі: по-перше, незбіжність мовної форми та етнічної ідентифікації; по-друге, виняткову сакральну роль “слов’янської” (церковнослов’янської) мови, що не поступається грецькій і латинській; по-третє, неминучий поступ руської мови у світському і церковно-проповідницькому житті.

У мовно-національній ідентифікації особливу роль відіграла Києво-Могилянська колегія (1632 р.), із заснуванням якої центр культурного життя з Острога, Львова і Вільна перемістився до Києва, і найперше через те, що основні інтелектуальні сили Галичини на запрошення П. Могили перебралися на береги Дніпра, зокрема Й. Борецький, П. Беринда, З. Копистенський, Т. Земка, Л. Зизаній, К. Сакович, І. Трофимович-Козловський, С. Косів. М. Грушевський назвав це “першим нашествієм галичан на Київ” [76, с. 54].

Мовна картина Києво-Могилянської колегії відображала компроміс східної, слов’яно-візантійської та західної, европейської культур. Як зазначає італійський учений С. Ґрачоті, центр тяжіння в українських духовних орієнтаціях зміщується у бік Заходу: “західна модель стає висхідною для формування характеру української культури”, і саме Києво-Могилянська академія здійснює “культурний синтез великої ваги для себе і для всієї Европи” [146, с. 11]. Инакше кажучи, принцип тодішньої,

і зокрема мовної, освіти вкладено у прогресивну формулу: сприйняти все, що є доброго, відкинути все неприйнятне. “Рівноправність церковнослов’янської, давньоукраїнської, латинської, польської і грецької мов характеризує тогочасну українську ментальність як винятковий феномен. Це означає, що Україна цього періоду належить до латинсько-слов’янського симбіозу” [105, с. 24]. Важко погодитися з такою ідилією від О. Пахльовської, позаяк реально у цьому “симбіозі” роль першої скрипки на правах державної і літературної мови відіграє польська, на правах мови науки і судочинства – латинська, на правах священної і містичної мови – оберега східно-візантійської традиції – церковнослов’янська, а народна мова лише торує дорогу у престижні сфери життя. Підтверджує це сама процедура посвяти П. Могили у митрополичий сан 1633 р. у Львові, де студенти виголосили на його честь панегірик польською мовою. Зрештою, це цілком природно, позаяк життям, освітою, вихованням молодого П. Могили опікувався польський коронний канцлер і гетьман С. Жолкевський, а відтак коронний гетьман Г. Хоткевич. Важливо инше: П. Могила надавав великого значення у справі виховання молоді руській мові, подаючи цьому власний приклад. Він здебільшого послуговувався руською мовою – листувався з братствами, писав твори: із 19 творів лише “*Літос*” написано польською, решта – церковнослов’янською і руською мовами. У передмові до “*Служебника*” (1629 р.) зазначав, що в богослужбових книгах треба дотримуватись “ортографії й діялекту слов’янського”. Руською мовою укладав проповіді: у казанні “*Крест Христа Спасителя і каждого человѣка*” (1632 р.) всі тексти *Святого Письма* подав руською мовою. Українізацію Богослужіння вважав важливим чинником духовного відродження і єднання церкви з народом.

Уважав, з огляду на біблійні постулати, що мова кожного народу – це дар Божий і виголошення літургійного чину чужою мовою є збиткуванням над вірянами [85, с. 372]. Таким способом українське православ'я наповнювалось етнічно-політичним змістом. Водночас П. Могила був поліглотом: досконало володів українською, польською, румунською, латинською, грецькою мовами. Невипадково сказано про нього: "Могилянська академія стала тим, чим вона була, тільки завдяки тому, що її засновник був людиною багатьох світів, багатьох мов і культур" [85, с. 372].

Першорядне місце в академії належало польській мові, яка виконувала функції передусім державної, а відтак і мови міжнаціонального спілкування. Такі видатні діячі цього часу, завзяті оборонці українських православних традицій та української ідентичности, як М. Смотрицький, С. Косів, Л. Баранович, І. Трофимович-Козловський та инші також вдавалися до польської мови. Очевидно, з погляду тодішнього менталітету, це не було прямим відступництвом. Щитом до нього був зміст творів цих авторів. З иншого боку, значна частина української шляхти, зрікшись тубільної мови, зреклася і руських ідеалів і засвоїла польську як мову письмову і розмовно-побутову.

Не поступалася місцем в академії латинська мова, що "становила "необхідну приправу до польської мови серед освічених людей" [32, с. 26]. Однак польсько-латинський характер Лаврського гімназіюма викликав у киян спротив. Письменник XVII ст. Г. Домецький згадує: "Нашто латинское и польское училище заводити, таких школ у нас до сих пор не бывало, и без них мы спасались... Хотели было самого Петра Могилу и учителей до смерти побити; едва их уговорили". С. Косів, префект Києво-Могилянської колегії, видний релігійний і гро-

мадський діяч, у творі "*Exegesis-і*" (1635 р.) згадує: "Які перуни, які різноманітні громи й блискавки посипалися тоді на нас, – того неможливо описати чорнилами! Був такий час, коли ми, висповідавшися, тільки й чекали, що ось почнуть нами начиняти шлунки дніпровських осетрів, або того вогнем, другого мечем відправлять на той світ" [78, с. 331]. Насправді ж проблема полягала в тому, як зберегти у вирі чужих, хоч і прогресивних культур власну ідентичність і "свіжість народного чуття і не засвоїти разом з "латинською наукою" тих понять, що чужі були народному духові" [32, с. 26]. Цікаві з цього приводу міркування С. Косова: "Найголовніша потреба в латинських школах та, щоб бідолашну Русь нашу не називали дурною Руссю. Поїде сердешний русин на трибунал, на сейм або на сеймик, до повітового міського суду або земського – bez laciny płaci winy! Ні судді, ні урядовця, ні розуму, ні посла. Дивиться тільки то на того, то на иншого, вирячивши очі, як шуліка". Такі міркування зовсім не те, що ми чули раніше, – від старшого покоління (зокрема І. Вишенського), південноруських письменників, які були цілком байдужі до слів "дурна Русь". Це голос зміцнілої національної самосвідомости, яка не хоче миритися з приниженим становищем у державі. У відповідь на протести киян щодо введення до програми латинської мови С. Косів доводив, що латинська є мовою міжнародної дипломатії, ділових кіл, мовою літератури й науки, мовою викладання в університетах, тобто є ключем до европейських знань і світової культури, тому вивчення її в Україні зовсім не означає відмови від батьківської віри. "Ти, сповнений святині народе руський, – звертався С. Косів до співвітчизників, – проси, як милості, щоб тобі не забороняли манни вільних наук" [48, с. 286].

У Києво-Могилянській академії середньовічну латину заступили на класичну і впроваджували її у всій системі освіти. Нею читали курси вищих наук, писали твори, проводили диспути, використовували і в приватному житті – листувалися, складали реєстри бібліотек і навіть зобов'язували учнів розмовляти нею в школі і поза нею. Латинський тип школи, що був дещо припізнілою даниною европейській освіті, запроваджено в Україні не так для розхитування місцевих засад життя, як "для розвитку народної самосвідомости в середовищі тих людей, які, через брак місцевої освічености, захоплювалися инородною – польською. На сторожі цієї самосвідомости поставлено слов'янську мову як богослужбовий орган "древнього благочестя" [32, с. 29].

Базовим предметом в академії була і церковнослов'янська мова. Як зауважує П. Житецький, її трималися, "як якоря порятунку, закріпленого на релігійному чутті народних мас, намагаючись переконати себе й инших в тому, що народна мова мало чим відрізнялася від слов'янської" [32, с. 30]. Містифікованість і чудодійна сила церковнослов'янської мови відзначені у таких міркуваннях сучасників: "Русинъ либо Сербинъ, или болгаринъ въ разумѣ языка славенскаго вѣдаетъ и разумѣетъ, чѣмъ спастися можетъ". Очевидно, слов'янську мову вважали недоторканною власністю всього православного слов'янства, на відміну від латинської мови, яка була зброєю католицького слов'янства. Перевага слов'янської мови, на думку оборонців її, була в тому, що вона за своєю будовою ближча до грецької мови, ніж мова латинська. Цю думку вперше висловив З. Копистенський 1622 р.: "Безпечнѣйшая есть рѣч и увиреннѣйшая философію и феологію славенским языком писати и з грецкого переводити, нижли латинским, который оскудный есть, же так

реку – до трудных высоких і богословских рѣчей недовольный и недостаточный". Ще рішучіше про це висловлювався менш знаний сучасник З. Копистенського: "Язык славенскій правдою Божією основан, збудован и огорожен есть", а в латинській мові "только лжа, поганская хитрость и фарисейство сидит, почивает и обладает" [цит. за 78, с. 328]. Така гіперболізація і містифікація ролі церковнослов'янської мови насправді засвідчували її неминучий відступ і розгубленість суспільства щодо вибору мовної форми на зміну "старослов'янської уніформи". Початок нового було зроблено: народна мова прорвалася у священні книги.

4.4. Руська (давньоукраїнська) мова у релігійній літературі

Суспільство розполовинилось чи, радше, мовно розмагнітилось: на боці церковнослов'янської мови були вікові звички народу, який хоч її мало розумів, але містично шанував, позаяк "вона підносилася над рівнем його звичайних уявлень" [32, с. 24]; на боці простої мови були европейські ідеї Реформації: учені люди хотіли говорити з народом зрозумілою для нього мовою, але "боялися проговоритися" [32, с. 21], бо нелегко було письменникові того часу віднайти в народній мові точні формулювання для різних богословських понять. Одначе позбутися стихійного впливу народної мови було неможливо. Сміливим викликом тодішнім ваганням і роздвоєнню суспільства став переклад руською мовою *Пересопницького Євангелія* (1556–1561 рр.), хоч він і був супроводжений тими самими ваганнями. Переписувач і, можливо, редактор тексту М. Василевич у післямові до книги ділиться своїми переживаннями перед початком роботи, виправдуючись "несталостю розоума моєго",

який у ці дні був "моутєнь яко воды в рєку приходящїи из[ъ] горь...". Лише завдяки наполегливості архімандрита Григорія пощастило завершити працю над перекладом [151, с. 280]. Відкривач цієї пам'ятки О. Бодянський назвав її мову "чистою, як зорі небесні [...] мова цього Євангелія південноруська, переважно русинська, якою говорять у колишній Червеній (Червленій Русі), нині Галицькій Русі, з невеликою домішкою церковнокнижних слів, від яких важко було відступити, перекладаючи зі спорідненого наріччя, вважаючи, що вони більше відповідають важливості самого предмета, більше виразні і ніби вже освячені..." [153, с. 19]. І хоч це Євангеліє не скинуло "правописних шат Евтимієвої редакції церковнослов'янської мови, почасти через інерцію правописної традиції, а почасти все ще задля хизування власною вченістю з боку видавця (або писаря чи друкаря)" [160, с. 500], та, з огляду на лексичне, морфолого-синтаксичне і фразеологічне наповнення, – це був новий витвір у старій формі, "дикій для наших очей" [10, с. 300]. Невдовзі ця форма злетіла, як зношена річ з вирослого і молодого організму. Входження руської мови як системи до літургійних пам'яток підтверджують протестантські переклади: 1580 р. видав Євангеліє сociніянин В. Тяпинський, закликавши у передмові своїх земляків дбати про освіту та науку, щоби зробити рідну землю гідною своїх предків [162, с. 52]; відтак В. Негалевський (1581 р.) з польського тексту переклав *Новий Заповіт*. Відомий переклад *Волинського* (1571 р.) та *Літківського Євангелій*, деяких книг *Старого Заповіту* Луки з Тернополя (1596 р.), рукопис перекладу *Старого Заповіту* від Дмитра з Зінькова, що на Поділлі (1575–1577 рр.), *Крехівський Апостол* зі Львівщини (шістдесяті роки XVI ст.), *Псалтир* та ин. [151, с. 280].

Переломне значення для утвердження суспільного престижу руської мови мали переклади учительних *Євангелій* – проповідей для народу, пік популярности яких припадає на час поширення протестантських ідей – другу половину XVI ст. Розвинене проповідництво у протестантизмі стимулювало розвиток цього жанру і в українському православ'ї. "Своїм виникненням вони завдячують тим членам церковної верхівки, які, переконавшись у незрозумілості церковнослов'янської мови для пастви, звернулись до мови якщо не повністю народної (простонародної), то принаймні такої, яка була зрозумілою освіченим людям" [156, с. 60]. Зокрема, уніятський архієпископ Й. Кунцевич мав за обов'язок настановляти священиків, аби вони, читаючи під час богослужіння *Євангеліє*, молитви чи ектенії, не перекладали їх руською мовою, тоді як учительні *Євангелія* і житійні тексти перекладати дозволено [186, с. 79]. Ідеологічно-суспільна знаковість учительних *Євангелій* у тому, що їх, по-перше, використовували як проповіді "для простого люду", по-друге, їхня мова "роуская, простая". Отож, на кін історії виходить простий народ, на мову та вподобання якого не зважати було неможливо. Започаткував цю мовно-суспільну реформу М. Смотрицький, переклавши 1616 р. учительне *Євангеліє* константинопольського патріярха Калісти (1355–1363 рр.). Церковнослов'янською мовою ця праця виходила двічі: 1569, 1606 рр. Про свою мотивацію видати цей твір руською мовою М. Смотрицький зазначає у передмові: через недоступність церковнослов'янської мови загалові необхідно ширити істину "на язык наш простый р8скїй, якобы з мєртвых вскрєшон" [цит. за 145, с. 219], аби заступити ці иновірські й католицькі праці, які народ читав до цього часу. Це була опозиційна відповідь на видання церковно-

слов'янською мовою. Майже півстолітня часова різниця між перекладами церковнослов'янською і руською мовами засвідчила наступальну силу руської мови і зміни у мовно-суспільній свідомості.

Руська мова опановувала й инші конфесійні жанри. Зусиллями П. Беринди і Т. Земки у Києво-Печерській Лаврі 1627 р. вийшла друком "Тріодь пісна́" – переклад Т. Земки грецьких повчальних статей (синаксарі). Показова післямова до неї П. Беринди, де учений умотивовує потребу цього перекладу руською мовою: "...не нарікайте на це [на переклад руською – авт.] ви, великороси, болгари, серби та инші, подібні нам в православ'ї, бо це ж зроблено з ревності та з бажання різних верств народу нашого українського, – які не вчилися глибокорозумного слов'янського язика, що має розум і мудрість, як і мова грецька. Не погрішили ж давні святі отці та філософи, коли *Євангеліє* Матвія з жидівської на грецьку переклали, а з грецької принесли нам Марка, Луку та Іоана, а також, коли грецькі богословські книжки переклали на мову слов'янську. Отож, за тим прикладом робимо й ми на користь та на примноження братам своїм, і сподіваємося в Господі, що ми цим не погрішили. Робимо це на спасіння, щоб не казали нам: "Ти добре молишся, але другий не будується, і розум мій без пожитку" [97', с. 6–7]. Ця післямова – ментальна картина доби з усіма її ваганнями, сумнівами, страхами, пересудами, але з невідступним, повільним, поступовим рухом до самоідентифікації через мову. Водночас вона відображає знакові українські риси щодо зайвої перейнятости сусідами, які начебто не зможуть зрозуміти перекладу, і постійне тлумачення чи виправдання того, що инші народи мають за аксіому. Останню біблійну цитату можна трактувати у контексті креативно-суспільної ролі мови: саме вона

духово будує народний дім. Згадані суспільно-ідеологічні вагання були ознакою загальноевропейського розвитку: з одного боку, XVI–XVII ст. – це відродження народних мов через їхнє входження до всіх царин життя, з другого, не було певности, що ці мови впораються з цим. Зокрема М. Монтень, пишучи свою працю 1588 р. французькою мовою, зауважив: "Я пишу свої досліди для небагатьох людей і не на довгі роки. Якби їхній зміст був призначений для тривалого часу, то книжку треба б було довірити надійнішій мові" (очевидно, латині – авт.) [цит. за 174, с. 130].

Перекладацька діяльність українських книжників – це подвижницька праця патріотів, "котрі майже за століття до початку національно-визвольної війни 1648–1654 рр. виявили прагнення українського народу до відродження своєї мови і своєї духовної культури" [153, с. 54]. Поступовий вихід на суспільно-історичну арену народної мови передував майбутнім національно-визвольним змаганням. Перекладацька діяльність стимулювала і внутрішній розвиток мови, позаяк перекладають насправді зовсім не задля точного передання джерела, а задля розвитку і збагачення власної мови. Понадто, якщо вона поневолена. О. Потебня зазначав, що розвиткові самостійної народної творчости, і мовної зокрема, завжди передують періоди наслідування. Вони обов'язково передбачають знання иноземних мов, що, відповідно до збільшення кількости добрих перекладів, примножує у народові запас сил, які рано чи пізно знайдуть вихід у набагато своєріднішій творчості. У такому разі йдеться про наслідування і самостійність як про необхідність і свободу волі [181, с. 202].

Переклад релігійних текстів руською мовою "був потрібний насамперед з ідеологічних міркувань" [151, с. 279], позаяк ідеологія як спосіб мислення визначає

долю народу. Проникнувши до релігійної царини, руська мова у другій половині XVI ст. дісталася до найвищої сходинки суспільно-ідеологічної ієрархії, і якби не позамовні чинники (входження до Московії), то утвердження її в усіх стилях було б неминуче.

4.5. Руська (давньоукраїнська) мова як об'єкт лінгвістичної кодифікації

Унікальність XVI ст. у тому, що його можна назвати філологічним, і не тільки тому, що воно тривало під знаком ренесансу народних мов як передвісників новопосталих націй, але й тому, що перші наукові академії наприкінці XVI ст. досліджують винятково філологічні проблеми, як, наприклад, італійська чи французька. Головне їхнє завдання – "впорядкувати" рідну мову, створивши словники та граматики. Знаково, що одна з найперших у світі академій – італійська, називалася "Академія висівок" (Academia della Cruska), що означало: необхідно усталити мовну норму, добре "просіявши мову" [174, с. 129]. Це цілком закономірно, адже мова – ворота у будь-яку науку. На це століття припадає граматичний вибух: 1492 р. виходить у світ перша граматика еспанської мови, 1499 р. – бретонської, 1527 р. – німецької, 1531 р. – французької, 1538 р. – англійської, 1539 р. – угорської, 1547 р. – вельської, 1567 р. – чеської, 1568 р. – польської, 1584 р. – словінської, 1587 р. – баскської [42, с. 38]. Щодо руської мови, то "безпосередніх думок з приводу [її] регламентації в зазначений період не знаходимо. Часто ця мова слугувала інструментом (засобом) для вивчення і кодифікації норм церковнослов'янської мови" [25, с. 33].

Перший український друкований словник – це церковнослов'янсько-український словник Л. Зизанія

"*Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ собра(ъ)ны и из слове(н)ского языка на просты(й) рускій діялектъ истол(ъ)кованы*" (Вільно, 1596 р.), який видано радше за потреби вивчення у школах церковнослов'янської мови. Його цінність у другій перекладній частині, що засвідчує чітку межу між церковнослов'янською та руською мовами [67, с. 7, 19]. Найвищим досягненням української лексикографії був "*Лексиконъ славенороссkій и именъ тлъкованіє*" (1627 р.) П. Беринди. За суттю – це диференційний церковнослов'янсько-український словник. Перекладна частина праці – одне з найбагатших зібрань української лексики наприкінці XVI – на початку XVII ст. Переклади здійснено загальнонародними чи літературними відповідниками. Певну роль у кодифікації української лексики відіграв і перший церковнослов'янсько-український словник невідомого автора "*Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто*" (не раніше як п'ятдесяті роки XVI ст. (залишився в рукописі): у реєстрі церковнослов'янські слова перекладено давньоукраїнською літературною мовою, тому ця праця – перша спроба нормалізації лексичного складу обох мов [95, с. 274]. До середини або другої половини XVII ст. належить рукописний словник "*Синоніма славенороссkая*". Його наукова цінність в тому, що це перший відомий словник, реєстр якого становить лексика української літературної мови [67, с. 97]. "*Лексиконъ латинскій*", який уклав Є. Славинецький наприкінці тридцятих – на початку сорокових років XVII ст., подає руську лексику до латинських лексем, що не мали відповідників у церковнослов'янській мові.

На перше граматичне опрацювання руської мови натрапляємо у "*Граматиці словенській*" І. Ужевича. Хоч ця рукописна праця і написана 1643 р. (другий варіант 1645 р.) у Парижі латинською мовою, – вона відображає

особливості живої і літературної мови того часу. Неминуще значення має фактичний матеріял [92, с. 198] як незаперечний свідок торжества народномовної стихії. І. Ужевич підкреслює протиставлення між "lingua sclavonica" – слов'янською мовою і "lingua sacra sclavonica" – святою слов'янською мовою. Весь лінгвістичний матеріял підтверджує, що остання – це церковнослов'янська мова української редакції, тобто та "словеноросьска мова", що набула свого класичного оформлення в граматиці М. Смотрицького і словнику П. Беринди; lingua sclavonica – це старокнижна українська літературна мова XVII ст. Відображенням характерного зрізу суспільної свідомости українців того часу є те, що І. Ужевич назвав себе родовою назвою "*слов'янин*" (sclavonus), а свою граматику "слов'янською" ("sclavonica)", а не видовою, як, наприклад, польською назвав граматику П. Статоріюс-Стоєньський (1568 р.), чеською – Я. Благослав (1571 р.), словінською – А. Богорич (1584 р.) [56, с. 42]. Це засвідчує, очевидно, інтенсивніше втілення ідей Ренесансу у західних та південних слов'ян і дуже тривку традицію церковнослов'янської мови не лише як священної, але і як політичного захисту перед ополяченням, а відтак і недоформоване відчуття власної ідентичности. Однак, уживаючи термін "словенська", І. Ужевич наголошує на всеслов'янській єдності різних слов'янських народів. Це відображають і міркування видатного граматиста Я. Благослава, який писав: "слов'янську мову вважають за загальне і, відповідно до цього, ділять її на чехів, поляків, хорватів і Русь". Й. Скаліґер у праці "Розвідка про мови европейців" (1599 р.) ділить мови Европи за чотирма "мовами-матерями": латинська, грецька, тевтонська і слов'янська. Мовні особливості тексту засвідчують, що І. Ужевич – украї-

нець, себто ruthenus (русин), родом звідкись із Наддністрянщини. І сам він був цього свідомий. Окрім трактування *русинів* як окремого слов'янського народу, він виокремлює "русинів деяких" (populli putheni), які дещо по-іншому вживають певні граматичні форми, тобто "І. Ужевич звертає увагу на відмінність між книжною українською мовою і народною вимовою, покликаючись на наддністрянську говірку, яку він иноді називає "lingua popularis", тобто "народна мова", а иноді просто побутова мова, мова для вжитку – usu. Автор цієї граматики був свідомий власного новаторства, про що свідчать вступні рядки із його "epigramma od dibrum":

> В рідній країні, о книго, такою ніколи не знана,
> Мову *слов'янську* містиш ти на своїх сторінках [56, с. 42].

Особливе місце у кодифікації руської мови відігравав правопис – зовнішня форма буття мови. Починаючи від києворуських часів, руська (українська) фонетика стихійно поборювала церковнослов'янську графіку, як от: "юс малий" ѧ і "юс великий" Ѫ, які вимовляли у староболгарській мові як носові ***он*** (ѧ), ***ен*** (Ѫ), натомість українці читали їх як ***у***, ***я***; сплутували ***и***, ***ы***; вимовляли ѣ як ***і***, не вимовляли редукованих ***ъ***, ***ь***, що згодом аж у XIX ст. призвело до вилучення цих знаків з нашої абетки. Одначе наприкінці XVI – на початку XVII ст. граматика "*Адельфотес*" (1591 р.), "*Граматика Словенская...*" М. Смотрицького (1619 р.) і "*Лексіконъ...*" П. Беринди (1627 р.) закріпили в Україні саме цю невластиву українській фонетичній системі історичну етимологію як основний принцип (зокрема узаконення ***ъ*** наприкінці слів, розрізнення ***ы*** та ***и***, хоч їх вимовляють однаково, вживання ѣ, хоч у читанні ***і***). І підстава до цього, як висловив це А. Кримський, була суто політична: "...бажалося держатися такого правопису, щоб увесь

православний елемент Польщі, і український, і білоруський, однаково вважав тую православну літературу XVII в. за свою, а не спеціяльно за українську. Та й про сильну православну державу Московію і про релігійну одність із нею теж не хтілося забувати. Мертвий, церковнотрадиційний правопис повинен був усі ті "руські" народності об'єднувати" [53, с. 398].

4.6. Різномовність світських жанрів

Чужомовна стихія проникла і до світської літератури. Започаткував традицію полономовної літератури на українській землі анонімний автор "*Епіцедіона, себто Вірша жалобного*" (1585 р.) на смерть князя М. Вишневецького. Автор, безсумнівно українець, виявляє український патріотизм та симпатії до православної віри. "*Епіцедіон*" (створений в Нижній Білці біля Кременця) – "значна пам'ятка батальної поезії, вона оповідає про бойове життя князя, а також про змагання України з татарами. Варто зазначити, що автор називає тут рідну землю не Руссю, а Україною" [138, с. 168–194].

Вияв українського патріотизму у полономовній формі засвідчує творчість Й. Верещинського, М. Сенпа-Шаринського, братів Чагровських, Я. Щасного-Гербурта, який, зокрема, виступив на захист прав України у творі *"Розмисел про народ руський"*, М. Пашковського (*"Дії турецькі і змагання козацькі"*), В. Кіцького (*"Діялог про оборону України..."*), Х. Парандовського (*"Розмова України з жовніром"*). Хоч усі ці поети належали до польського літературного процесу, вони "підкреслювали свою належність до української землі, оспівували її та часто виявляли український патріотизм" [162, с. 59]. Зазвичай, це були випускники західноевропейських університетів з католицьким віросповіданням. Тому

згодом знаковим стало явище полономовної літератури православних та уніятів і в царині полемічних писань. Двома мовами – польською та українською – творили уніят І. Потій і православні П. Могила, С. Косів, Й. Галятовський, Л. Баранович. Натомість Й. Кунцевич, З. Копистенський, К.-Т. Ставровецький, Д. Туптало, Й. Шумлянський, В. Ясинський польської мови у творчості не використовували [93, с. 13]. Одне з пояснень цього: вживання мови ідеологічного супротивника як бажання донести до релігійних опонентів свою позицію. Хоч, більшою мірою, ця типова поведінка роздвоєння зумовлена суспільно-політичними обставинами, у яких формувалася особлива розхитана національно-культурна свідомість української еліти з орієнтацією на польську культуру. Серед представників Могилянського атенею польською писали вірші А. Кальнофойський, Й. Калимон, І. Денисович.

Найвидатнішим латиномовним поетом цього часу був С. Кленович (~ 1550–1602 рр.), автор чотирьох поем, дві з яких написані латинською мовою: *"Роксолянія"* (1584 р.) і *"Звитязтво богів"* (1587 р.), дві – польською. Український патріотизм автор найповніше виявив у *"Роксолянії"*, описавши рідну землю – Україну: її історію, природу, звичаї – і проголосив у Львові народження руського (українського) Парнасу. Латинською творив і С. Пекалід, возвеличивши у поемі *"Острозька війна"* (1600 р.) повстання козацького гетьмана К. Косинського і культурно-меценатську діяльність князя Острозького [162, с. 50–51]. Отже, незбіг мовної латинської чи польської форми з національним самовизначенням – очевидний. Форма не встигала за бурхливою внутрішньою еволюцією, збуреною ідеями Ренесансу та Реформації. Завважимо, що це була загальноевропейська тенденція, більшою чи меншою мірою виражена "не

тільки в католицьких школах, а й протестантських, не тільки у XVI ст., а й у першій половині XVII ст." [32, с. 28]. Однак нові капіталістичні відносини з однією з найперших форм капіталістичного підприємництва – книгодрукуванням – заклали економічну вибухівку під "мову істини" – латину. Попри все, характерним було, що латину вживали двомовні читачі. Мало хто, завважує Б. Андерсон, розмовляв нею від народження, і ще менше бачили латиною сни... У XVI ст. частка двомовних людей в населенні Европи була мізерною. Відтак, за логікою капіталізму, після насичення елітарного латиномовного ринку настала черга потенційно величезних ринків, представлених одномовними носіями [1, с. 58]. І хоч Контрреформація сприяла тимчасовому відродженню латиномовного книгодрукування, проте у середині XVII ст. цей рух переживає занепад і на кін історії виходять народні мови як стимулятори й логічні оформлювачі національної самосвідомости. Надважливо те, що загальновживаність латинської мови у середньовічній Західній Европі не означала універсальної політичної сили, тимчасом як унікальність народних мов стала передумовою створення окремих націй і держав.

Поезія народною руською мовою своїм корінням сягає XVI ст., а саме ліричного *"Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш"* і знаменитого сатиричного вірша подружжя з Волині І. Жоравницького та О. Копоть *"Хто йдеш мимо, стань годину..."* (1575 р.). Цей вірш і судова розправа над авторами вірша, звинуваченими в наклепництві, публічно і вперше засвідчили приголомшливу громадянську силу правдивого народного слова. Співавтор вірша О. Копоть, після нечуваного розголосу вірша і судового позову, сказала: "Слово давніше, як шабля. Його слід точити й носити при собі. Воно існує для добра, а меч – для зла" [цит. за 96, с. 176]. Знаменно й законо-

мірно, що один з українських віршів, написаний народною мовою, отримав розголос на всю Волинь, і народ читав його не в рукописних списках, а на місцях, де кріпилися королівські універсали. Це, як зазначає Г. Нудьга, мабуть, перша агітаційна літературна листівка в Україні сатиричного змісту, що викликала непередбачену бурю людських пристрастей [96, с. 224]. Іван та Олена, можливо, і не усвідомлювали, що своєю родинною творчістю народною мовою відобразили атмосферу доби Відродження в Україні й утвердили громадянську силу слова [96, с. 216]. Поезія таких їхніх наступників, як Г. Смотрицький, К. Зіновіїв, К.-Т. Ставровецький, К. Сакович, Т. Земка та инші, ставала полем для невпинного сходження народної мови.

Особливе місце у пропагуванні живого народного слова посідала давня драматургія: інтермедії до драми Я. Гаватовича (1619 р.), *"Христос Пасхон"* (1630 р.) А. Скульського, *"Слово о збуренні пекла"* (перша половина XVII ст.), п'єска "*Трагедія Руська*" (перша чверть XVII ст.), *"Розмишляннє о муці Христа"* Й. Вовковича (1631 р.). Показові інтермедії до п'єси Я. Гаватовича: "Найперше вражає ріжнородність язикових форм і звуків мови Гаватовича. Ті самі слова в ріжних місцях не раз мають ріжні корінні самогласні, ріжні закінчення – ріжно пишуться. Частину цієї ріжнородности треба приписати польській правописі Гаватовича (ліпшій від сучасної руської та все-таки недокладній) та й очевидним авторським і друкарським помилкам, але більша частина сеї різнородности певно відповідає тодішній дійсності і свідчить про ту боротьбу, яку вели тоді ріжні звуки і форми нашої простонародної мови в Галичині – боротьбу дуже інтересну для істориків нашої мови. Гаватович малює нам її з фотографічною докладністю, не міняючи навіть місцевих фонетизмів: наприклад, *шєпка*, навіть *сєпка* зам.

шапка, *нарвидити* зам. *нарядити* і т.и." [100, с. 23]. Одначе ця народна мова – не лише реальна лінгвістична картина, а передусім свідоме комічне застосування. І. Франко, вступаючи у полеміку з П. Житецьким, який приписує драматургії цього періоду "чистонародну мову", завважує на ідеологічно-суспільній ієрархічности вживання народної мови: поважні партії писано латинською або польською мовою, гумористичні – українською... "Можна сказати сміло, що від Гаватовича аж до "Енеїди" народна українська мова в літературі держиться в одній і тій самій домені гумористично-сатиричного віршування" [142, т. 33, с. 45]. Такий гумористично-зневажливий присуд народній мові був зафіксований у польській практичній поетиці латинською мовою від 1648 р., де відзначено створення комічної ситуації саме завдяки мовній формі, наприклад, через мову селян, через вкладання у їхні уста латинської чи польської мов із помилками тощо [11, с. 158]. Попри цю суспільну заниженість мови в інтермедіях, це були перші кроки народної мови як літературної. У цьому "одне із безсумнівних значень інтермедій" [162, с. 237]. Крім цього, народну мову вживали не лише в комічному жанрі. Зокрема, драма *"Про збурення пекла"* написана "майже чистою русько-українською народною мовою і віршами, подібними до українських козацьких дум" [142, т. 41, с. 93].

5. Мовно-історична та світоглядна прелюдія московської доби (друга половина XVII ст.)

Ці багатомовні події зі щоразу функційно ширшою руською мовою розгорталися на тлі бурхливого суспільного життя: у боротьбі з татарами, турками, московитами і поляками сформувалася самостійна військово-

політична сила – козацтво. Польське панство було безсиле подолати повстанців і в паніці тікало. Разом з тим, активно мігрувало й українське населення, тягнучись із Галичини, Волині, Полісся, Холмщини, Поділля, північної Київщини щодалі на схід та південь і освоюючи так звані слóбоди (землі, звільнені від податків на певний час). Це, своєю чергою, мало визначальний вплив на формування мови: "на відзисканих землях спостерігалася велика строкатість, оскільки серед поселенців були носії всіх можливих українських говірок, як південно-західних, так і північних, а поза тим – білоруської, польської та (нехай на меншу міру) багатьох инших мов, від татарської до німецької чи литовської. З узаємодії цих діялектів і мов, серед яких, утім, український елемент мав величезну перевагу, постали південно-східні говірки, що їхні прикмети, викшталтувані у другій половині XVI ст. та в XVII ст., зазнали тільки незначних змін у XVIII–XIX ст." [160, с. 711].

Посилення народного протесту переросло у національно-визвольну війну 1648 р., що також було істотною причиною для змішування населення у козацькому котлі. Рух на схід і південь доповнився новими напрямками: назад на північ і захід. Зрештою, шестилітня війна, виснаживши обидві сторони, призвела до втручання третьої сили – Московщини. Правобережна Україна після Андрусівського перемир'я 1667 р. залишилася під Польщею, Лівобережна і Київ – відійшли до Московії. За таких подій тривав розвиток руської мови на Гетьманщині, яку часто називали Козацькою державою. Її вживали у документах центральної та місцевої влади – вона стала офіційною у гетьманській державі, а відтак і дієвим засобом становлення літературної мови [160, с. 735]. І. Франко називає її "канцелярійною мішаниною" [142, т. 40, с. 332], що перебувала посередині між

слов'яноруською, тобто зукраїнізованою церковнослов'янською і народною українською мовою, яка "сама тислася до панських покоїв та салонів. Звідти, одначе, витискали її московські няньки та французькі гувернери; хіба виїмково послуговувалися нею пани в веселих хвилях, при чарці, в мужеськім товаристві для оповідання анекдот, яких при дамах не говориться" [143, т. 45, с. 424]. Спостереження сучасного дослідника Ф. Ткача стосовно мови ділових документів канцелярії Б. Хмельницького дає змогу твердити, що в основі ділової документації лежала народна українська лексика. У 96 досліджених ділових документах церковнослов'янізми становлять усього 3 %, і то переважна їхня більшість успадкована українською мовою із давньоруського періоду, чужомовні слова з неслов'янських мов становлять 7 %, полонізми – 5 %. І. Франко також наголошує, "що історія нової літературної мови южноруської, мови Котляревського і Василя Гоголя, мусить починатися від тих документів, які виходили із Січової канцелярії в XVII і XVIII віках ... там же, на Запорожжі, постали найстарші "вірші", т.є. поеми, уложені на чисто народній мові, на побожні теми, та з різко гумористичною закраскою, звичайно, також з дуже виразним політичним і соціяльним підкладом" [142, т. 41, с. 44]. Логічно, що ця мова у разі збереження української державности мала б усі підстави розвинутися у повноцінну і багатофункційну літературну мову. Зовнішні відносини гетьманська канцелярія провадила латинською мовою, зокрема до країн Европи, а до Московії – "дуже наближеною до церковнослов'янської, оскільки саме вона лягла в основу російської писемно-літературної мови" [93, с. 23]. На думку Л. Полюги, це був вияв не лише високої освічености чи надмірної чемности тогочасних українських писарів, серед яких свого часу були Б. Хмель-

ницький, І. Виговський, і не комплекс меншовартости, а бажання донести до читачів суть змісту [цит. за 93, с. 23]. Очевидно, це був і дух часу, коли в першому випадку використовували міжнародну мову, а в другому – демонстрували відсутність власної державницької позиції, адже українська людина Бароко – це передусім автономіст за політичною свідомістю з пріоритетом постулату віри, а не нації. У цьому корінь зла, який призвів до православного москвофільства серед українського духівництва [161, с. 27]. Через те "вся кривава трагедія Хмельниччини, Виговщини, Дорошенщини і Паліївщини для тієї літератури пройшла наче непоміченою. Головні письменники цього періоду: Сильвестр Косів, Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Інокентій Гізель, Антоній Радивиловський, Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський, Стефан Яворський, Єпифаній Славинецький та инші – це теологи, котрі займають видатні становища в ієрархії і дбають переважно про інтереси цієї ієрархії. Пишуть вони здебільшого теологічні твори – не раз величезні збірки казань, навчальних віршів без іскри поезії, житій святих або легенд про чудеса" [143, с. 358]. Це нагадує життя видющих зі сліпими очима. Їхній зір охоплює лише вузький вторинний світ, завмерлий у темряві середньовіччя.

Прикметно, що престиж польської мови навіть на тих землях, де порушилися політичні зв'язки з Польщею, не був підірваний. Польську вживали як літературну навіть представники вищого православного духівництва, наприклад, Л. Баранович. Не виходили з моди і полонізми в мові освічених верств суспільства [160, с. 722]. Причина цього в подальшому становленні та розвитку латино-польської освічености в Україні, занепад якої припадає лише на початок XVIII ст. [162, с. 87]. Знаковість цього періоду в иншому – остаточно сформованій національно-

світоглядній домінанті: "...у другій половині XVII ст. в українському народі цілком виробилося відчуття своєї етнічної самодостатности й належности ... Це свідчить, що навіть за відсутности єдности між державотворчими елітами та різними станами, нижчими та вищими сферами суспільства було витворено, і він реально існував, **фермент національної єдности** [виділено – авт.], тобто нація, хоч і не остаточно, але значною мірою сформувалася, і зв'язок еліт державницьких із масами мав не умоглядний, а реальний, проте вельми суперечливий характер. Український народ того часу відчував себе самодостатнім, окремішнім, національно означеним" [161, с. 32].

Попри свій руйнівний характер події XVI–XVII ст. мали далекосяжний і благотворний вплив на розвиток мови, і насамперед у її небаченому досі поширенні: коли спольщена частина людности була винищена фізично або вигнана з більшої частини українського мовного обширу, а та частина, що залишилася, геть покозачилася, у цих демократизованих умовах засяг української мови як розмовної знову розширився: нею говорили й гетьмани, й старшини, і козаки, і селяни [160, с. 713]. Так мова вийшла на поверхню суспільного життя, аби, за словами О. Потебні, стати на чолі змагань у всіх його проявах. Повсякчасна небезпека, безлад, розруха витворили "мовну єдність в умовах роз'єднання, позірного браку суспільного зв'язку та занепаду культурного життя" [160, с. 713]. Це яскравий приклад роззбіжности мовної і суспільної синусоїд розвитку, де мова заступила відсутність розпанаханої на частини Української держави і стала символом її неподільности. Не менш важливим було те, що південно-східне наріччя запанувало на розлогих новозаселених землях. А звідси найважливіший парадоксальний висновок: "Мовна єдність народу

збереглася й посилилася скорше не всупереч драматичним історичним подіям, а завдяки їм. Політична незалежність (чи боротьба за неї) зазнала краху, й культурний розвій загальмувався, проте мовна єдність зміцнилася" [160, с. 713]. Ця мовна єдність стала зовнішньою капсулою-оберегом, у якому розгорнулася подальша кривава історія. В Україні настала московська доба.

***

1. Ідеологія Ренесансу та Реформації несла нову концепцію світобачення – секуляризацію життя, себто звільнення суспільної та індивідуальної свідомости від релігійного впливу. Якщо Ренесанс та Реформація в Европі наприкінці XIV – упродовж XV ст. вже давали щедрі плоди, то Україна консервувала давню схоластично-християнську духовність аж до другої половини XVI ст. Невід'ємним складником, а радше детермінантом нової концепції світобачення була мовна платформа, на якій зійшлося не просто лінгвістичне розмаїття, але й протиборство між священними мовами – латинською та церковнослов'янською як двома на той час антагоністичними гілками християнства, а також польською та руською як народжуваними маніфестантами етнічної ідентичности. У цьому протиборстві зруйновано релігійно-суспільну ієрархію мов, сходинками якої невпинно, хоч зі значними ментально-політичними перешкодами, піднімалась українська книжно-писемна мова, себто руська, насичена діялектним розмаїттям. Проникнувши до релігійної царини, вона забезпечила собі рівноправне становище з иншими мовами.

2. Шовіністична політика Речі Посполитої проти України після Люблінської та Берестейської уній спри-

чинила дві протилежні тенденції: відступництво української шляхти задля польських привілеїв і пробудження національного спротиву серед народу, що згодом вилилося у національну революцію 1648 року. Попри витіснення руської мови з державно-адміністративної сфери (починаючи від 1619 р. основний закон країни – Литовський Статут – виходить польською мовою), ця мова проникає до освітньо-видавничої галузи життя, відстоюючи право рівности з грецькою, церковнослов'янською, латинською, польською мовами. Це проникнення відбувається на тлі ідеологічно створених понять вищости і нижчости, престижности / непрестижности, гідности / негідности польської та латинської мов порівняно з руською та церковнослов'янською, а також у змаганні між руською та церковнослов'янською за сфери функціювання. Так мови ставали носіями ідеологічних концепцій, а отже, творцями суспільства і провідниками нового часу. У мовному протиборстві цієї доби у дитячому малофункційному віці перебувала народна мова, що, як вода, точить камінь, підточувала цю ментально-ідеологічну систему цінностей, в яку її ніяк не вписувано.

3. Латинську мову впроваджено у систему освіти не так задля підриву місцевих засад життя, як задля розвитку національної самосвідомости серед тих людей, що легко піддалися на спокусу польської мови. На сторожі цієї самосвідомости поставлено граматично й лексикографічно кодифіковану церковнослов'янську як орган "древнього благочестя" і візантійсько-слов'янської ідентичности, а також початки граматичної і лексикографічної кодифікації руської мови. Це засвідчувало щораз міцнішу національну свідомість, що не хотіла миритися з приниженим становищем у державі. Опанування чужих мов, зокрема латинської і польської, за таких обставин

було не так ознакою національної асиміляції, як гідної інтелектуальної опозиції, у надрах якої нуртувала вулканом народна українська мова.

4. У XVI ст. в Европі латина невпинно здавала свої позиції, що зумовлено виникненням найприбутковішої інтелектуальної галузі – друкарства. Вузький елітарний латиномовний ринок був перенасичений продукцією, і, за логікою капіталізму, зростала потреба в іншомовних покупцях. Такою була економічна передумова виходу на арену історії народних мов як стимуляторів і логічних оформлювачів національної самосвідомости. У такий спосіб епоха Відродження і Реформації через посередництво друкарства створили так звані мови-привладі, чи, згодом, мови-нації, мови-держави.

5. Виникнення польськомовної літератури (поетичної та полемічної) свідчило як про банальне відступництво українців, так і про фактичну незбіжність мовної форми з етнічним самовизначенням, на що вказує патріотичний зміст написаних творів. Мовна форма не встигала за бурхливою внутрішньою еволюцією, збуреною ідеями Ренесансу і Реформації. Себто шлях до створення національної мови як невід'ємного атрибута держави почасти пролягав від національного самоусвідомлення, чи етнічної належности, – відтак до відкриття магнетизму рідної мови.

6. Головним суспільно-політичним стимулятором до утвердження і розквіту народної мови була козаччина, гетьманат як форма керівництва державою і широкий міграційний рух населення в часі національно-визвольних змагань 1648–1654 рр. Коли спольщену частину людности (ляхів та недоляшків) було фізично знищено чи вигнано з України, а решта частина України – покозачилася, то за таких умов засяг народної української мови розширився:

нею говорили: всі від гетьмана до селянина. Так народна мова вийшла на поверхню суспільного життя, аби, за висловом О. Потебні, стати на чолі змагань у всіх його проявах. І хоч згодом політична незалежність зазнала краху, але мовна єдність зміцнилася – це яскравий приклад незбіжностей мовної і суспільної синусоїд розвитку. Отож, мова найбільш самочинна тоді, коли нам найменше це здається.

6. Мова в часи Гетьманату (московська доба 1654–1783 рр.)

6.1. Лінгвоцидна політика Москви

Московська доба розпочалась Переяславською угодою, факт укладення якої перевершив катастрофічні наслідки для України: "... московська зграя, розлетівшися по Україні, давала відчути такі можливості нової бюрократичної мережі, що в ній козаччині могло стати ще тісніш, як за старого королівського режиму! Ні гетьман, ні старшина ані не передбачали чогось подібного" [22, с. 77].

Б. Хмельницький розглядав підданство Москві як тимчасову та номінальну форму стосунків, що не обмежувала незалежности України і не перешкоджала їй провадити самостійної зовнішньої політики [110, с. 153]. Натомість по його смерти основну мету московської політики чітко означено у Коломацьких статтях 1687 р. (19 пункт) за уряду гетьмана І. Мазепи: "народъ малороссійскій всякими мѣрами и способы съ великороссійскимъ народомъ соединять и въ неразорванное и крѣпкое согласіе приводить супружествомъ и инымъ поведеніемъ чтобъ были подъ одною ихъ царского пресвѣтлого величества державою обще ... и никто бъ

голосовъ такихъ не испущалъ, что Малороссійской край гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: ихъ царского пресвѣтлого величества самодержавной державы гетьманъ и старшина, народъ малороссійской обще съ великороссійскимъ народомъ" [98, с. 2603]. Повній реалізації цих планів перешкодив уряд гетьмана І. Мазепи, а полтавська поразка Карла XII та І. Мазепи стала початком повної військової окупації України. Зудар двох антагоністичних суспільно-політичних систем – демократичної і деспотичної – призвів до повного поглинення першої. Із 1654 по 1785 рр. Російська імперія остаточно інкорпорувала Гетьманську державу й перетворила її на звичайну область-намісництво: скасовано посаду гетьмана і гетьмансько-адміністративний устрій (1764 р.), знищено Запорозьку Січ (1775 р.), закріпачено селянство (1783 р.), проголошено "*Жалувану грамоту дворянству*", що зрівняла в правах козацьку шляхту з московським дворянством, позбавивши таким способом український народ його аристократії (1785 р.).

Наступ на мову був одним із першорядних завдань. Взялася до цього духовна інституція – московська православна церква, яка традиційно у московській історії відігравала роль репресивного наглядача і виконавця розправ над инакодумцями. Після фатального для України 1685 р., коли царгородський патріярх Діонісій зрікся зверхности над Київською митрополією, продавши її московитам за "три сорока соболів і двісті червоних" [71, с. 36], московська православна церква розгорнула наступ на українське письменство і друкарство. 1672 р. заборонено тримати у своїх домівках українські книжки польського та литовського друку; 1677 р. патріярх Йоаким наказав видерти з українських книжок сторінки, бо вони "несходны с книгами московскими"; 1689 р. у листі до архімандрита Києво-Печерської Лаври

В. Ясинського патріярх Йоаким звинуватив Лавру в тому, що вона видавала книги "без предварительного разрешения... и содержащие еретическое мнение"; 1690 р. на Соборі церкви осуджено й заборонено книги визначних українських письменників та богословів С. Полоцького, П. Могили, К.-Т. Ставровецького, Й. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського та ін., а перший том знаменитих *"Четьїх Міней"* Д. Туптала спалено – бо дихали ці твори своєю мовою – головним і визначальним вмістилищем духу народного; 1693 р. московський патріярх заборонив увозити до Москви українські книжки, попередньо сповна скориставшись із них і вибудувавши свою інтелектуальну, зокрема мовознавчу доктрину, – бо саме "Граматика слов'янська" М. Смотрицького стала підвалиною філологічного вчення московитів [55, с. 26–27]. Отож, "первая цензура в России была, таким образом, заведена специально для изданий малорусской печати, но пока только по отношению к содержанию этих изданий и чисто на религиозной почве. Впрочем, в эту пору правящие сферы обращали внимание на то, чтобы в Малороссии священники произносили молитвы "голосом", свойственным российскому наречию" [72, с. 41], що зливало зукраїнізовану церковнослов'янську мову з московською.

Цю політику поглибив і вдосконалив Петро І. Відповідно до його указів 1708, 1709, 1720, 1721, а також указів Синоду 1728, 1766, 1772, 1775, 1786 рр. [160, с. 895], *по-перше*, замінено кирилицю на "гражданку", остання з яких абсолютно не відповідала фонетико-морфологічній природі нашої мови, що призупинило нормативний розвиток українського правопису на два століття, бо закувало мову в чужу уніформу й силоміць підпорядкувало її граматичним законам російської мови;

по-друге, запроваджено цензуру під час друкування українських книжок у Москві – а звідси видання урядових московських підручників та їхнє насильницьке впровадження до українських шкіл із "произношением российских букв и исправном их же употреблением"; *по-третє*, з огляду на те, що провідні київська та чернігівська друкарні "книги печатают несогласно с великороссийскими печатями, но со многою противностию к Восточной Церкви", то треба видавати лише церковну літературу, щоб "никакой розни и особаго наречия во оных не было. А других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий... не печатать" – себто українську книгу засуджено на смерть; *по-четверте*, Петро започаткував злочинну практику пограбування українських архівів, вивозячи їх до Росії; *по-п'яте*, 1713 р. він присвоїв Московському князівству нашу знану у світі назву *Русь* у грецькому варіянті *Россия*, наказавши всім послам провести роз'яснювальну роботу: "во всех газетах печатают государство наше Московским... извольте у себя сие перестеречь, чтобы печатали Российским" [71, с. 47]. Щоправда, Европа до цього остаточно призвичаїлась лише на межі XVII і XVIII ст., розрізняючи Росію і Русь [16, с. 143].

Мовну ліквідацію від Петра І послідовно продовжували його наступники. Зокрема, 1729 р. вийшов указ Петра II, який зобов'язував перекласти з української мови російською всі державні постанови й розпорядження, а імператриця Анна Йоанівна 1731 р. ввела викладання у колегіюмах російською мовою; із 1784 р. російська мова стала єдиною мовою викладання в Києво-Могилянській Академії. Наступних щоп'ять-щодесять років (1755, 1766, 1769, 1775, 1786 рр.) – нові заборони Петербурзького синоду друкувати українські книжки.

Левова частка цих заборон припадає на роки правління Катерини II (1762–1796 рр.), один із політичних принципів якої полягав у цілеспрямованому "обрусении народов", щоб вони "перестали глядеть как волки из лесу". На російську мову діловодства остаточно перейшли із запровадженням в Україні нового адміністративного поділу [160, с. 905]. "Винаходом" Катерини II була кампанія перейменування поселень: с. Микитине, колишній Микитин Ріг, де у 1638–1652 рр. була Січ, стало м. Нікополем; с. Матвіївка – м. Павлоградом; містечко Новоселиця, колишнє запорозьке місто Нова Самар, – м. Новомосковськом тощо. Розуміла імператриця, що ім'я не тільки "іменна" справа, а передусім духовна і політична – це справа волі або рабства, один із визначальних способів індивідуалізації етносу. Зі стиранням з пам'яті імени зникає увесь пласт культури, чого і треба було досягти.

Так від другого десятиліття XVIII ст. узагалі перестали виходити друком українські твори. Вони залишалися лише в рукописах. Основним сховком і джерелом народної мови стали народні пісні, колядки і різдвяні вірші, які декламували спудеї і мандрівні дяки, даючи їм у такий спосіб шанс для поширення і життя, а також приватні діяріюші, різноманітні господарські і лікарські довідники та порадники. "Усе це величезне багатство не звертало на себе уваги освічених людей того часу. А якщо й не один із них брав участь у його творенні, то, ніби соромлячись цього, залишав свій твір безіменним" [132, с. 37]. У часи варварських заборон, мовного спотворення і відчуження з боку духовної еліти витворився парадокс: через свою рукописність література наблизилась до народу. Саме в тих "нижчих, часом просто пролетарських сферах української суспільности повстає в XVII–XVIII в.

своя література…, навіяна в значній часті новим духом, більш індивідуальна і свободна від шаблонів, зложена далеко живішою мовою…” [142, т. 40, с. 348].

6.2. Розвиток руської (давньоукраїнської) мови у безумовному існуванні

Яким шляхом розвивалася руська мова за таких суспільних обставин? Яку дорогу вибрали українська письменницька еліта і простий народ?

Головний лінгвонаслідок другої половини XVII–XVIII ст. полягав у повному усуненні руської мови (себто книжної української літературної мови) з ділової сфери, позаяк скасовано Гетьманщину, і створенні так званої слов’яноруської (словенороської) мови, що сягала своїми джерелами XVI ст., а саме другого церковнослов’янського впливу. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. вона стала головним знаряддям формування московської культури. Так сформувався “общерусский язык”, і то з допомогою своїх, вірнопідданих, що, піддавшись легкій спокусі на чуже і усвідомлюючи, що руську мову не розуміють московити, кинулись писати штучним мовним витвором, який спирався на спільну для церкви (хоч у різних адаптаціях) церковнослов’янську мову. Епіцентром творення цієї мови стала Київська академія. Із 1654 р. у Києві засів московський воєвода, і він помітно впливав на Київську академію, заохочуючи її творити мову, зрозумілішу в Москві. А це, власне, і є “стародавня церковна мова, оперта на граматику М. Смотрицького, значно підсвіжена живими елементами” [97, с. 117]. І. Огієнко наголошує, “що це не була московська чи російська мова, – це була своя літературна мова, що природно виросла на стародавній основі, на тому процесі, що йшов безперервно ще з княжих часів. Що ця літературна мова збігалася з

мовою російською, причина була тільки в тому, що таку ж мову творили й у Росії, бо йшли тією самою дорогою творення” [97, с. 117]. Додамо лише, що ця церковнослов’янська, чи словенороська мова, пройшла виразну московську адаптацію, яка полягала у виразності церковнослов’янської основи. “Під впливом цензурних заборон почали й письменники українського походження присвоювати собі живу московську мову, яка щораз більше проникала на місце церковнослов’янської мови в московських письменників, а спільні церковнослов’янські елементи в московській і українській мові полегшували перехід українських письменників до московського письменства. Приймаючи московську мову, забували українці свою книжну макаронічну, яка вимирає всередині XVIII ст.” [11, с. 14]. Це підтверджують такі праці, як літопис П. Симоновського (1765 р.), В. Рубана (1777 р.), а вершинним витвором цього є “найяскравіший прояв державницького українського патріотизму XVIII ст...” [76, с. 61] – *“Історія русів”* невідомого автора. М. Возняк з цього приводу зазначає: “Жаль тільки, що свій твір автор написав російською книжною мовою з другої половини XVIII ст. з великою силою українізмів у висловах і чисто українських слів” [11, с. 393–394]. На цьому тлі наближеною до народної мови, а не російської церковнослов’янського зразка, є мова літописів Самовидця і С. Величка. Г. Граб’янка “пише досить твердою церковщиною, аж при кінці літопису, де він тратить свій прагматичний зв’язок і робиться реєстром різнорідних уриваних фактів, язик його більше зближається до народної мови” [142, т. 40, с. 332], себто тієї, що зберігала своє дихання в українських хроніках, хронографах, творах історичного змісту, у приватному листуванні освічених людей і в офіційних документах початку XVIII ст. Однак російський кодекс 1743 р. *“Права, по которым судится*

малороссийский народ" "явочным порядком" запровадив у судочинство і врядування російську мову [160, с. 895].

Не менш показовою для процвітання словеноросської мови була творчість Г. Сковороди, С. Полоцького, Є. Славинецького, Л. Барановича, І. Максимовича, С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Кониського та инших. Метафоричною характеристикою їхньої мови можуть стати слова П. Куліша з поеми *"Грицько Сковорода"*, адресовані філософові: "В промові ділом був мудрець, в промові словом – мертвий мрець". М. Возняк уважав, що "за виховання в Київській академії заплатив Сковорода страшною мовою своїх писань, важкою, дивачною, заплутаною, незрозумілою мішаниною московщини й церковщини з чужомовними реченнями й висловами й рідшим або частішим українським елементом, насамперед у віршах, але не може бути двох думок, що з простим народом Сковорода розмовляв по-українськи й цією мовою викладав йому свої засади" [11, с. 83–84]. Підтверджують ці слова спогади учня Г. Сковороди М. Ковалинського: "Коли писав для свого краю, то й уживав деколи української мови та правопису, вживаного в українськім виговорі: він любив завжди свою природжену мову" [11, с. 84]. В. Чапленко, відзначаючи мовну дезорієнтованість Г. Сковороди, підкреслює його українську етнічну свідомість, позаяк філософ добре усвідомлював окремість українського і московського народів [149, с. 19–20]. Маніфестом ідентичности можна вважати такі слова Г. Сковороди: "Всяк мусить пізнати свій народ і в народі себе. Чи ти рус?... Будь ним… Чи ти лях? Лях будь. Чи ти німець? Німечествуй. Француз? Французюй. Татарин? Татарствуй. Все добре на своєму місці і в своєму лиці, і все красно, що чисто, природно, що не є підробкою, не перемішано з чужим по роду" [122, с. 19]. У Г. Сковороди космополіт уподібнений до собаки з езопівської байки, "яка навмисне

випустила шматок м'яса і плигнула в річку, щоб вловити його тінь". Одначе мовний портрет Г. Сковороди у цей маніфест годі вкласти. Погодимося з думкою Л. Гнатюк, що пояснити таку невідповідність можливо лише в контексті аналізу мовної свідомости суспільства часів мислителя, яка істотно відрізнялася вже навіть від мовної свідомости діячів XIX ст., коли почала формуватися українська літературна мова на народній основі. Численна лексика праць мислителя на зразок "воздух", "завидувати", "довольний", "любезний" тощо, як підтверджують українські історичні, діялектологічні та лексикографічні пам'ятки, належить до праслов'янського мовного фонду, і в давньоукраїнські часи ці слова сприймали як власне українські [18, с. 44, 47]. Попри це, мовна свідомість Г. Сковороди, як і більшости його сучасників-інтелектуалів, формувалася в оточенні освічених поміщиків і взагалі вищих класів, віддалених від народу, а отже, від його мови, себто таких, що розмовляли вже "специфічною російською, зрощеною на українському підґрунті" [159, с. 208]. Про це свідчать листи та щоденники, що їх писала тодішня старшина після 1720 р. суржиком, з перевагою українського елементу, а згодом (наприклад, щоденник Я. Марковича 1735 р.) – російською мовою, навіть якщо вони виходили з-під пера таких знаних захисників української автономії, як П. Мирович. Маховик русифікації і барокова доба з її мовною ієрархією у вищих і нижчих стилях відкидали прийнятність народної мови. Ю. Шевельов назвав твори Г. Сковороди "мовною революцією", бо він писав "мовою, яка, ввібравши у себе чимало з церковнослов'янської, української, літературної російської, дещо з латинської, грецької та инших східних і західних мов, не була водночас жодною з них і не піддається чіткому визначенню" [159, с. 208]. Щоправда, в иншому місці свого дослідження вчений таки дав визначення цій мові, а

радше цьому часові: "...мова Сковороди є в основі своїй слобожанським варіянтом нормативної російської мови, якою розмовляли в тогочасних освічених колах. Сковорода постійно спілкувався з цими колами, саме в них знаходив своїх читачів та однодумців. Від них він залежав навіть матеріяльно" [159, с. 210]. Мабуть, такий мовний портрет Г. Сковороди і його учених сучасників – це портрет тодішнього розхристаного, поруйнованого суспільства. Є ще одна причина цього: віддавна в Україні склалася традиція мовної диглосії: одна мова для церковної сфери, инша для світської. Брак суто світської традиції вживання церковнослов'янської мови і безпрецедентне нищення автохтонної мови призвели до вживання "у переходових світсько-релігійних жанрах мішанки церковнослов'янської та російської мов (останньої – з українізмами), що характерне для цілого XVIII ст." [160, с. 895]. На це беззастережно піддалася українська письменницька еліта: свідомо чи несвідомо українські автори XVIII ст. хотіли влитися у загальноросійський культурний процес, а точніше творити його, позаяк російська література щойно зароджувалася. Оскільки в Росії у XVIII ст. панувала церковнослов'янська мова, українські письменники зі староукраїнської мови переходили на слов'яноросьску, щоб їх розуміли і в Росії [119, с. 129]. Початок цій безперспективній тенденції поклав С. Полоцький, що намагався виґворити єдину східнослов'янську літературну мову з вірнопідданою метою: аби була зрозуміла московитам. Про це він писав у передмові до *"Ритмологіона"*:

Писахъ въ началѣ по языку тому,
Иже свойственный бѣ моему дому.
Таже увидѣвъ многу пользу быти
Славенску ся чистому учити,
Взяхъ грамматику, прилѣжахъ читати,
Богъ же удобно даде ю ми знати... [119, с. 129].

Попри це, як зауважує Д. Чижевський, від церковнослов'янської мови московського типу українська мова все більше віддалялась, і то так, що все частішими стають "переклади" з однієї мови иншою та переробки українських творів під час їхнього друкування в Москві. Це, відповідно, зіпсувало для нас чимало творів нашої барокової літератури, видрукуваних у Москві. Учений зауважує, що певне наближення до російської мови простежено у XVIII ст., але це є наближення... російської мови до української: кількість українців серед перекладачів (уже в XVII ст.) в урядах, на духовних посадах, а згодом в університетах була такою істотною, що значна кількість українських елементів з'явилась у російській канцелярській, судовій, шкільній мові, нарешті – у науковій термінології [154, с. 245]. Саме ці українці, зокрема професори Київської академії В. Лащевський та Г. Сломинський, за наказом імператриці Єлизавети підготували видання Біблії 1751 р., яке стало в Московії єдино прийнятним і синодальним [55, с. 32–33].

Рівнобіжно із політично-угодовським та ліквідаційним процесом упродовж XVIII ст. набагато менше письменників творить латинською (Г. Вишневський, І. Ярошевський, С. Яворський, Ф. Прокопович). У першій половині XVIII ст. згасає полономовна література, серед яскравих представників якої Л. Баранович, який писав і церковнослов'янською. Знаковим для тодішнього мовомислення є його вірш "*Русин до поляка, що по-польськи балака"*, в якому автор закликає поляків творити по-руському хоча б тому, що русини творять по-польському, зауважуючи, що "вольність мають поетове щодо вимислів та мови":

Тішся, ляше, що русини
Твою мову цінять нині!
Я б радів лиш, ляше-брате,
Коли б руську міг ти знати [62, с. 88–89].

Тут очевидне відчуття неприродности власної позиції через вибір чужої мови і намагання обмінятися своїм внутрішнім дискомфортом з протилежною стороною.

Книжною українською мовою пишуть вірші К. Зіновіїв, С. Мокрієвич, І. Величковський. Саме на цю пору припадає зародження української прози у формі проповідей, серед яких знакова збірка Й. Галятовського *"Ключъ разумѣнія"* (1659 р.), де автор обстоює спілкування людини з Богом зрозумілою мовою: "Старайс_, жебы всѣ люде зрозумѣли тоє, що ты мовишъ на казаню..." [цит. за 119, с. 119]. Вагома кількість "абстрактної лексики і запозичених слів у його творах дає підстави говорити не тільки про багатство української мови другої половини XVII ст., не тільки про інтелектуальний рівень письменника, але й про інтелектуальний потенціял народу та життєздатність його мови, яка спроможна ввібрати й пристосувати запозичені слова" [152, с. 45]. Й. Галятовський так удосконалив давньоукраїнську літературну мову, що вона цілком перейняла функції загальноукраїнської літературної мови. Продовжувачами його мовної традиції були А. Радивиловський і Д. Туптало – їхня творчість активно працювала на зміцнення суспільної позиції української літературної мови. Тому невипадково у Московії 1755 р. синод наказав переробити *"Четьї-Мінеї"* Д. Туптала та *"Печерський патерик"* відповідно до норм їхньої мови [55, с. 33].

Із другої половини XVII ст. народною мовою твориться любовна поезія, переважно в рукописах чи польських друках (*"Утіха гарна і весела утіха"*, 1689 р.), а також найдавніші записи українських дум (*"Про Дмитра Корецького"* і *"Про козака-нетягу"*), діялог *"Вірші на воскресіння Христове П. Поповича-Гученського"* [161, с. 15]. У Галичині набирає розмаху Почаївсь-

кий культурний осередок, що друкує порадники, господарські та богослужбові книжки народною мовою, серед яких найважливіші *"Народовіщаніє"* (1756, 1768, 1778 рр.), *"Богогласник"* (1790 р.) та *"Наука парохіяльна"* Ю. Добриловського тощо.

Виняткове місце у розвитку народної мови посідає драматургія, що через мовлення героїв промовисто віддзеркалює мовно-суспільну ієрархію. Показовою в цьому є п'єса *"Олексій, чоловік Божий"* (1672 р.): "Окрім латинської, тут ужито всіх різновидів мов, якими в той час користувалася українська література. Цезар, вельможі говорять книжною українською, яка була офіційною мовою Козацької держави, один слуга вживає польської, слуги, звертаючись до панів, – книжної української, а до осіб нижчих станів – народної української. Олексій також говорить книжною українською, а звертаючись до жебрака, – народною. Коли ж пише свого заповіта, переходить на словенську – мову церкви, що її пізніше почали називати церковнослов'янською; мужики, старці, жебраки говорять народною українською" [161, с. 150]. Народна мова у фактично безумовному існуванні, позбавлена якнайменшого права друку, себто власної матеріялізації, – стихійно встала на опозиційний кін до мови російської держави – словеноросської. Це сталося в час, коли висока барокова література нищилася або набирала нових форм у мові, наближеній до російської. Низове бароко отримує сильний імпульс для розвитку – відтак і народна мова розвивається як літературна і поступово з підрядного становища переміщується у перший ряд [161, с. 93]. О. Ткаченко назвав цю ситуацію "парадоксом української історії", позаяк українська національна мова почала вироблятися, коли всяку українську державність було знищено. Натомість за часів

повної або обмеженої державности (у князівську і козацьку добу), коли на сторожі національної мови могли б стати власна держава і військо, такої мови не виникло, і цілком можливо, що був тут і зворотний зв'язок: міцної Української держави не пощастило створити, бо не було виразної і єдиної національної мови, а це не сприяло і виробленню національної свідомости – основи кожної держави [132, с. 38–39].

Так лінгвоцидні друга половина XVII–XVIII століття, поміщені у простір фактично трьох мов: давньоукраїнської (руської), що сягає давньокиївських часів, слов'янороської, або церковнослов'янської московської адаптації та народної української, – виплекали у народному серці народну українську мову. Це серце, як образно висловився В. Чапленко, працювало з перебоями. Може, тому українська інтелігенція так дбайливо і самовіддано ставилася до нього [149, с. 12]. І вúходила. Страшний суспільно-політичний тиск породив пречарівне дитя опору в абсолютно безумовному існуванні. Прикметно, що зародилася нова українська літературна мова в умовах політичного роз'єднання України. Якщо на східних, підмосковських теренах, у зв'язку з виникненням нових економічних і культурних центрів (Полтава, Харків, згодом Одеса), набирало поширення південно-східне наріччя (порівняно з домінуванням південно-західних говірок у XVII ст.), то на Західній Україні, що була під польською, а відтак під австро-угорською зверхністю, тривало "взаємопроникнення церковнослов'янської мови в її українській редакції та простої мови, причому перша, як правило, мала перевагу" [160, с. 895–896]. Про цю мову В. Чапленко писав: "Відомо, яким жахливим язичієм писали у XVIII ст. і далі, ставлячись зневажливо до властивої української мови як мови "пастуховъ і свенопасовъ" [149, с. 21]. Але саме ця стара книжна мова

була надійним протиставленням польській, що і гарантувало їй довше життя. Натомість Східна Україна до протиставлення себе російській культурі як засобу самоототожнення мала єдиний засіб – народну мову. Парадоксальність ситуації в тому, що власне всупереч найсильнішому політичному тиску як інстинкт етнічного самозахисту на підросійській Україні вибрано цілком новий шлях для розвитку мови майбутнього: не з давньоукраїнської (руської) давньокиївської традиції, а з народного джерела. Насправді це джерело ніколи не переставало пульсувати. Хіба що не було на нього загальнонародного попиту, чи то спраги, яка настала у час політичної екстреми: "Політичний гніт вимагав радикального критерію народної свідомости: таким радикальним критерієм і стала народна мова. Тим часом у XVII–XVIII ст. такого критерію ще не було треба" [154, с. 302]. Згадаймо Франкове: "Радикальним думкам відповідає народна мова". Ця, так би мовити, інстинктивна потреба виникла на межі двох філософських напрямів – класицизму (XVII–XVIII ст.) і романтизму (кінець XVIII – початок XIX ст.), що створило ідеологічні передумови відновлення народної мови і кардинальної зміни її статусу.

7. Лінгвістично-національне відродження доби Романтизму (кінець XVIII – середина XIX ст.)

7.1. Ідейно-філософські передумови лінгвістичного відродження

Класицизм як напрям літератури і мистецтва виріс із філософії раціоналізму і просвітництва, яка запанувала в Європі у XVII–XVIII ст. Її найяскравіші представники –

англійці Ф. Бекон (1561–1626), Т. Гобс (1588–1679), Д. Лок (1632–1704), француз Р. Декарт (1596–1650), еврей Б. Спіноза (1632–1677). Попри своєрідність спадщини кожного з них, загальна ідеологія раціоналізму і просвітництва полягала у звеличенні людини як активної, вільної і рівноправної особистости, рушійною силою якої є розум. Саме розум – джерело всієї суб'єктивної діяльности людини. Класицизм ігнорує або недооцінює ірраціональних почувань людини і, зокрема, незрозумілих звичаїв та традицій. У такий спосіб національне почуття цілком заступлене династичним чи державним. Якщо для Европи зміна Бароко на Класицизм стала лише зміною стилю, то український Класицизм через "неповноту" політичного життя (а саме: знищення Гетьманщини і Січі, закріпачення селянства, втрату найвищих суспільних верств) виражав себе під впливом низового Бароко у низьких жанрах: бурлескно-травестійна поема, комічна опера, травестована ода, та деяких поважних – оповіданнях, байках та переспівах псалмів. Саме ці жанри сприяли, "а то й просто вимагали вживання народної мови" [154, с. 313]. Так абсолютна політична криза і слабкість українського суспільного життя віднайшли самопорятунок у народній мові – **слабкість стала силою**: "... перехід від різноманітної мови Бароко з її обома полюсами – церковнослов'янщиною української редакції та народною мовою – до єдиної літературної мови та до того – мови народної. Це було порівняно з реформою чи навіть революцією в сфері літературного стилю щось до того цілком нове, радикальне та глибокосяжне, що хоча й буде перебільшенням назвати цю зміну мови "національним новонародженням"... [154, с. 313].

Автори саме тієї доби вперше почали послідовно вживати народну мову, хоч почасти це була інтуїтивна забавка чи наслідування чужих літератур, де в такій самій

(травестійній, гротесковій, бурлескній) функції вживано діялекти та мови, які ще не мали своєї літературної, наприклад, італійські діялекти та провансальська мова. Отож, це був початок, без якого неможлива державницька дорога. Характерно й те, що поза своєю творчістю ці здебільшого двомовні письменники не користувалися народною мовою: "Тут вони були цілком ув обладі мовної інерції або ж під нагнітом нової чуженаціональної літературної мови – російської, відбиваючи психологічно вплив русифікації. Це стосується і до І. Котляревського, бо ж і він листувався навіть із українцем М. Гнідичем російською мовою" [149, с. 19–20]. В. Чапленко робить висновок про розбіжність етнічної та мовної свідомости – і ця доба також переконливо підтверджує цю думку. Однак було б помилкою вважати вживання народної мови суто стихійним проявом. Існували для цього глибокі психологічні передумови, або ж "іманентно-психологічне підґрунтя" (В. Чапленко), яке блискуче означив П. Житецький: письменники "уходили нерѣдко под сѣнь родной рѣчи, которая давала имъ изобильные краски для выраженія печалей и радостей как личной, так и общественной жизни" [149, с. 25]. Тим паче, і найважливіше, що до цього була готова громадськість, яка віддавна захоплено сприймала театральні вистави мандрівних дяків із їхніми україномовними інтермедіями; цю мову розношувано разом з вертепом, поширювано через переписування і взаємний обмін. Очевидно, це була підсвідома потреба бути собою, всупереч загрозливим для національного життя політичним обставинам.

Иншою, крім Класицизму, ідеологічно-філософською передумовою самоутвердження народної мови був напрям Романтизму, що виник як заперечення Класицизму і Просвітництва. Наприкінці XVIII ст. у таких країнах, як Німеччина, Англія, Франція формується ідеологія Роман-

тизму. На початку XIX ст. вона поширюється у Польщі, Україні, Росії, а згодом охоплює инші країни Европи, Північної і Південної Америки. Це був новий тип ідеології та свідомости, визначальними в яких стали заперечення раціоналізму доби Просвітництва, ідеалізм у філософії зі звеличенням "життя духу як основної сили керівництва світом" (Ґ. Геґель) і принцип історизму у пізнанні всіх царин людського буття. Попри це, концептуальність Романтизму полягала у "принципі індивідуальности" (термін І. Франка), із чого випливала потреба не лише свободи людської особистости, але й самобутнього розвитку кожного народу. Саме це стало підставою для усвідомлення національної окремішности і втілення її через такі засадничі духово-романтичні категорії, як мова, культурні традиції, література тощо. Мова серед них посіла місце першорядної величини: без неї неможливе життя самоідентифікованого суспільства; поза нею немає індивідуального життя ні в межах людини, ні в межах країни. Вона стала не лише духовим кордоном нації, але й умовою її безпеки, а для людини "сутністю її душі" [17, с. 38].

У цьому філософському контексті зародилося порівняльно-історичне мовознавство – головний лінгвістичний продукт епохи Романтизму. Його яскраві представники – німці Ф. Боп (1791–1867), брати Я. (1785–1863) і В. Ґрим (1786–1859), данець Р. Раск (1787–1832). Якщо Ф. Боп запропонував теорію походження споріднених мов (1816 р.), пояснюючи явища однієї мови за допомогою инших, то брати Грим пізнавали мову через два найприродніші джерела – фольклор і діялекти. Ідеологічно знаковим є твердження Ґрима про другорядність логічних категорій у граматиці, що засвідчувало відхід від суворо раціоналістичного підходу в аналізі мовних явищ: "У граматиці мені чужі загальнологічні поняття. Вони, як

видається, несуть із собою суворість і чіткість у визначеннях, але заважають спостереженню, яке я вважаю душею мовного дослідження" [цит. за 178, с. 46]. Розвиває цю тезу і видатний данський мовознавець Р. Раск. У праці *"Путівник з ісландської мови"* він виступив проти логічної граматики періоду Класицизму: "Завдання граматики не давати вказівки, як треба утворювати слова, а описувати, як ці слова утворюються і змінюються" [цит. за 178, с. 42].

На початок XIX ст. припадає бурхливий розвиток слов'янської філології: "Вихором перелетів і прошумів Романтизм по країнах Західної Европи: Англії, Франції, Італії, Німеччини й зупинився в слов'янському світі, вишукуючи скрізь пилом забуття присипані пам'ятки сивої старовини, відкриваючи дорогоцінні жемчуги народної поезії, розбуджуючи й посилюючи національні почування народів. І в Україні Романтизм розбурхав дрімучі хвилі українського національного життя" [115, с. 302]. Кожен слов'янський народ народжує вчених, що беруться до глибокого вивчення рідної мови, історії, літератури. Такий слов'янський ренесанс зумовлений, по-перше, зміною філософських пріоритетів осмислення життя: Романтизм запанував у гуманітарній царині; по-друге, на тлі розвитку капіталізму розпочалося могутнє піднесення національно-визвольної боротьби південних, західних і східних слов'ян, а отже, творення буржуазних слов'янських націй. Зрозуміло, що зміцнення національної самосвідомости зумовило закономірний інтерес до мови як до найпоказовішого її факту. Особливість слов'янського мовного ренесансу полягала у відстоюванні права на рідну мову, що зумовлено суспільно-політичними обставинами: чехи, словаки, західні українці співіснували у складі однієї держави – австрійської абсолютної монархії, де панівні позиції захопила авст-

рійська верхівка, тимчасом як слов'яни перебували у підлеглому, нерівноправному становищі. В українській Східній Галичині ситуація ускладнювалася ще й тим, що центральний уряд протегував польській шляхті, порушуючи права українців. Натомість Східна Україна і Польща зазнавали утисків від Російської імперії. Саме боротьба за мову стала основним засобом творення і прологом до постання власних держав і лінгвістичних систем.

7.2. Український лінгвістичний Романтизм

7.2.1. Національно-мовне відродження Західної України (Галичини)

Більшу частину свого історичного буття Галичина творила в иншому політичному організмі, ніж решта українських земель, що, безумовно, вплинуло на менталітет її жителів і, зокрема, на формування народної основи літературної мови. Цьому сприяла порівняно ліберальна політика Австро-Угорської імперії. Після першого розподілу Польщі 1772 р. австрійський уряд увів Галичину до складу нової адміністративної одиниці – "Королівства Галичини і Льодомерії" разом зі значною частиною суто польських краківського і сандомирського воєводств. Таке поєднання, що ґрунтувалося не лише на проблемах земельної власности і станових привілеїв, спричинило невгасиму національно-соціяльну боротьбу між українцями і поляками. Австрійський уряд у цьому поборюванні двох підвладних собі народів посів радше позицію спостерігача, ніж справедливого арбітра. Ліберально-монархічна Австрійська імперія час до часу намагалася полегшити економічне становище селянства і забезпечити його принаймні початковою освітою, а також вищими школами для духівництва з руською мовою

викладання. Ці школи, попри наміри австрійців, ставали центрами, де виковувалися ідеологічні провідники поневолених українців. Роль "руської", себто греко-католицької церкви невпинно зростала, позаяк це була єдина інституція, що, не сповідуючи римо-католицької віри, відстоювала самоідентичність українців через їхні віру, мову, культуру.

1783 року з дозволу цісаря Йосифа II у Львові відкрито духовну греко-католицьку семінарію з українською мовою викладання. Щойно у березні 1787 р. при Львівському університеті засновано "Руський інститут" (Studium Ruthenum) – філософсько-богословський заклад для українців, який заповнив гостру нестачу священиків на селі. Як згадує І. Гарасевич, пам'ятним виявився день 1 листопада 1787 року, коли "на філософії і теолоґії відозвалися професори народним церковно-руським языком" [69, с. 427]. За час свого існування (до 1809 р.) цей інститут підготував лише до пів тисячі духовних наставників, які заздалегідь знали, що матимуть нижчий офіційний статус, аніж вихованці університетських (латинських) студій: вони не могли зробити кар'єри в церковній ієрархії, отримували наполовину меншу платню [69, с. 427]. Однак навіть такий непрестижний, суспільно марґінальний спосіб здобування освіти для українців був популярний і зродив рясні плоди. Мабуть, за такої ситуації поряд із прагненням здобути бодай якусь освіту, спрацьовував ще порив серця і поклик крови. Бо як іще пояснити ці два галицькі мегаспалахи: літературний, себто альманах *"Русалка Дністрова"*, і лінгвістично-нормативний, себто хвилю граматик із "непрестижної" мови: І. Могильницького (1823–1824 рр.), М. Лучкая (1830 р.), І. Вагилевича (1845 р.), Й. Лозинського (1849 р.), Й. Левицького (1849 р.), Я. Головацького (1849 р.),

що мали вирішальний вплив на формування національної самоідентифікації через утвердження української мови. Ці два спалахи мають під собою спільну основу – народну мову, що розвивалася не лише у супротиві до імперської німецької мови і агресивно насаджуваної польської, але й піднесеної до найвищого культового престижу – церковнослов'янської. Отож, австрійські навчальні заклади готували кадри для відродження найменш престижної мови, яка згодом заступить собою відсутність держави, а потім таки її створить.

Після смерти цісаря Йосифа II (1790 р.) під тиском польської шляхти українська мова завмирає на 40 років: від 1809 р. припинено читання лекцій руською мовою не тільки на філософському й теологічному відділах, але навіть під час вивчення пасторальної теології і катехитики, які за австрійськими законами мали викладати рідною мовою; за першу чверть століття в Австро-Угорщині видано руською мовою лише шість невеличких публікацій. Через сильний польський натиск і слабку волю частина українських священиків "стала занедбувати народні звичаї, цуратися "мужицької" мови, прийняла не тільки польську мову, але й польський дух, переймала "живцем" у поляків усе, що в них вважалося добрим і цивілізованим" [69, с. 428]. Такі суспільно-ментальні полярності лише збурювали до життя українську громаду і народжували провідників: одинадцять миттєвих літ університетських студій руською мовою у Studium Ruthenum почали плодоносити. Зокрема, так можна потрактувати життя і творчість "предтечі української мовознавчої науки в Галичині" І. Могильницького [69, с. 314] або, за І. Франком, "зірниці відродження". Він "був [...] перший муж на Галицькій Русі, котрий намагався розвіяти пануючу тут у погляді на національну

справу єгипетську темряву за допомогою світла науки, який, озброєний арсеналом ґрунтовних, як на ті часи, філологічних знань, почав вивчати українську народну мову” [142, т. 27, с. 136]. 1829 року в *“Czasopiśmie naukowym księgozbioru im. Ossolińskich”* надруковано його *“Rozprawu o języku ruskim”*, написану ще 1822 р., що мала бути, очевидно, вступом до його, на жаль, неопублікованої граматики (*“Грамматика Ѧзыка Славенорускаго юже сочинилъ Іоанъ Могѣльнѣцки”*). Ця *“Rozprawa...”*, або *“Вѣдомость о Рускомъ языцѣ”*, стала маніфестом мовної та культурної окремішности русинів, а І. Могильницький був першим у Галичині й у всій Україні, хто у добу занепаду руської культури і шкільництва, у час трактування руської мови як діялекту слов’янської виступив з серйозним арґументованим науковим дослідженням руської мови як самостійної і повносилої [190, с. 463]. Аналізуючи суспільний статус української мови в минулому, І. Могильницький ставить низку і нині злободенних запитань: чому така давня і славна мова вийшла з ужитку? Чому розмовляють нею хіба що тільки прості люди, дрібна сільська шляхта і духівництво грецького обряду? Чому занедбана літературна українська мова, якою написано чимало історичних праць? Автор сам дає відповідь: внаслідок утисків та зневаги до русинів з боку поляків українська шляхта почала зрікатися власного роду і соромитися мови своїх батьків [193, с. 11]. Зрозуміло, що це призвело до деградації суспільного статусу рідної мови русинів: разом із їхньою моральною деградацією деградувала й мова – запанувало мертве язичіє – мішанина церковнослов’янської, польської, німецької, руської мов.

Попри історико-філологічне обґрунтування окремішности української мови (всупереч міркуванням Й. Доб-

ровського, який у своїй граматиці *"Institutiones linquae Slawicae"* "забув" назвати руську мову серед инших слов'янських, чи Б. Лінде, який у словнику польської мови, перераховуючи й характеризуючи слов'янські мови, не згадує руської), І. Могильницький не заперечував функціювання як літературної церковнослов'янської мови. Він поділяв поширений у цей час погляд про мову "вищого стилю" (церковнослов'янську) і "нижчого" – простонародну. Така позиція була уособленням боротьби нового зі старим, модерного з минулим, що зійшлися у двобої в історично перехідний час. Це, звичайно, затримало вивільнення простонародної мови з церковнослов'янських пут і ускладнило шлях народної мови до здобування функційно-суспільного престижу. Таким способом розвиток народної української мови як літературної гальмувався не лише через польську протидію, але й через неодностайність у поглядах галицьких учених на спектр функцій народної і церковнослов'янської мов. Як аргумент на користь літературної функції церковнослов'янської мови наводили її захисну роль у полонізаційних процесах, зокрема у релігійній царині. Однак це радше не аргумент, а сила безсилої звички, бо таку саму антиполонізаційну роль могла виконувати народна мова, що, зрештою, і сталося. Причиною неодностайности галицьких граматистів чи інтелектуалів були і погляди світових слов'янських авторитетів, а зокрема Й. Добровського, засновника славістики і кодифікатора чеської мови з її базовими нормами історичного "золотого" віку. Однак, як підтверджує історія, будь-яке наслідування – це всього лиш наближення до себе, а не справжнє пізнання і розвиток. Яскравим прикладом перехідного етапу від мовознавчого світогляду церковнослов'янської мови, відтак "язичія" і

до народної мови є творчість греко-католицького священика, професора богослов'я, вихідця з перемиського середовища Й. Левицького. Він був автором першої друкованої граматики руської мови в Галичині *"Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien"* (1834 р.) німецькою мовою, а відтак її наближеної до народної мови переробки *"Грамматика языка руського..."* (1849 і 1850 рр.). Ця праця створена під впливом російської граматики Таппе, і її мова є сумішшю українських народних елементів, а зокрема надсянських говірок Перемищини з церковнослов'янськими і російськими. Лінгвістичний світогляд цього вченого ілюструють *"Листи, що стосуються руського письменства у Галичині і видаються старанням священика Й. Левицького зі Шкла. Лист I, 1841. Лист II, 1843"*, *"Доля галицко-русского язика"* 1843 р. і промова, виголошена на з'їзді учених 1848 року. Його міркування – це типова світоглядна контроверза з тенденцією до народницького творення і пропагування народної мови. У *"Листі I"*, що став першою злісною рецензією на вихід альманаху *"Русалка Дністрова"*, автор виступає нещадним критиком альманахового правопису, хоч із природним характером руської мови збірника погодився. *"Лист II"* Й. Левицького, що через цензуру зберігся лише в рукописі, засвідчує світоглядну еволюцію, що сталася, мабуть, не без впливу *"Русалки Дністрової"*. Засаднича теза цієї праці – потреба використовувати народну мову в навчанні, літературі та діловій сфері. Особливу роль у цьому він відводить письменникам, які "мають володіти мистецтвом вичерпати всі загальні форми мови в своєму краї і ними на письмі промовляти до краян", закликає він також ієрархів "насамперед учитися народної мови..." [цит. за 89, с. 227]. Суспільно важливими для національ-

нальної ідентифікації українців були ідеї Й. Левицького, висловлені у праці *"Доля галицко-русского язика"*. На тлі панівної лінгвістично-політичної тези слов'янства про виділення лише чотирьох головних писемних мов – російської, чеської, польської, сербської – Й. Левицький безапеляційно твердить про існування "малоруського або юго-западнорусского народу" і, відповідно, його самостійної мови. Неспростовним та аксіоматичним сьогодні є міркування вченого про те, що "доля языка галицко-русского тѣсно сполучена съ долевъ народу" [89, с. 231] і що мова є основою і водночас засобом творення літератури. На підтвердження цього у статті подано "огляд" галицько-руської літератури XIX ст. – церковно-освітньої, мовознавчої, фольклористично-етнографічної та художньої. Це була перша спроба такого типу: мова, втілюючись через літературу, назавжди вписувалась в історичне буття [89, с. 229]. Такий огляд літератури, де на одному кону зійшлися три різні мовні втілення, можна назвати історичною світлиною часу, у якій виразно проявились народницькі тенденції ще до виходу *"Русалки Дністрової"*; а літературна, а отже, мовна творчість самого Й. Левицького унаочнила "ще перехідний етап від традиційного вживання слов'яноруської мови до запровадження народної" [89, с. 232].

Незамінну роль в утвердженні статусу простої мови (навіть попри мету автора) відіграла перша друкована граматика М. Лучкая *"Граматика мови слов'яно-руської, або старослов'янської й говірки малоруської, ще й тепер живої в карпатських горах"* (1830 р.). Ідеологію його граматики легко відчитати з самої назви: автор ніби розгублений перед живучістю "говірки малоруської", тому не може не зважати на неї. Факти живої розмовної мови М. Лучкай наводить не для того, щоб визначити її

граматичні норми, а потім використати їх у літературній практиці, а для того, щоб достеменно з'ясувати, наскільки жива розмовна мова відхилилася від "своєї матері" – церковнослов'янської. На думку І. Срезневського, "краще у його граматиці – це додатки, особливо народні прислів'я" [70, с. 32–33], які фіксують закарпатські діялекти. Амбівалентність лінгвістичного світогляду М. Лучкая очевидна: вона детермінована суспільними обставинами, зокрема, дуже міцними традиціями церковнослов'янської мови у цьому регіоні та Східній Словаччині як начебто найдієвішим засобом проти латинізації богослов'я, літератури, школи.

Серед галицьких граматик першої половини XIX ст., які "були яскравим виявом реалізації національної свідомости галицьких українців, бо в конкретній царині – граматичній науці – розпочалося теоретичне пізнання рідної мови" [80, с. 402], – особливою лінгвістичною концепцією вирізняється робота Й. Лозинського. Вона надто увиразнена на тлі поглядів Я. Головацького, І. Вагилевича та Й. Левицького. Ці чільні граматисти, колись учасники "руської трійці", будучи послідовниками Й. Добровського, у своїй мовній програмі, крім узусу, пріоритетно орієнтувалися на писемну практику в історичному розвитку. Я. Головацький висловився про це метафорично: "Не на утлôмъ деревью самого простонародного языка побудуємо храм народного просвѣщенья, народнои словесности...", а мова стародавніх пам'яток має стати основою для цього. Попри це, ці вчені розширили лінгвістичну аргументацію статусу української мови як самостійної серед усіх слов'янських, зокрема це стосується доповіді Я. Головацького *"Язык южноpускій и єго нарѣчія"*, виголошеної на з'їзді галицьких учених 1848 р.

На думку священика Й. Левицького, автора німецькомовної граматики української мови (1848 р.) та численних мовознавчих статей, немає жодної потреби створювати нову літературну мову, бо вже є готова внормована літературна мова – церковнослов'янська – або мова давньоукраїнських писемних пам'яток, що сформована на зразок церковнослов'янської [69, с. 435]. Такий погляд мав найбільше прихильників у москвофільському таборі, які сприймали церковнослов'янську мову Галичини як найпевніший місток до запровадження в цьому краї російської. Зрештою, на ці позиції згодом перейшов і Я. Головацький, про що свідчить його граматика 1851 р. (в рукописі), написана цілком у москвофільському дусі.

Тим вагомішою на цьому тлі є лінгвістична концепція Й. Лозинського. 1835 року він написав працю *"Grammatyka języka Ruskiego (Małoruskiego)"*, що вийшла щойно 1846 року. Ця граматика філологічно обґрунтовувала окремішність української мови: у ній заперечено поділ Й. Добровського слов'янських мов за десятьма фонетико-морфологічними ознаками на дві групи, за яким українську мову не виокремлено взагалі; запропоновано власну програму творення української літературної мови на народній основі, всупереч поширеним теоріям про злиття з церковнослов'янською, польською чи иншими мовами; вироблено перші теоретичні настанови щодо культури української літературної мови в контексті орієнтації на народне мовлення і "лінгвістичне відчуття" потреби запозичень, які згубні, якщо не відповідають духові мови [цит. за 82, с. 178–181]. Така смілива і модерна лінгвістична концепція могла зародитися лише в людини з дуже передовим світоглядом, у якому сприйняття власного "я" крізь призму національної мови і культури сповна домінувало. Про це свідчать дві

не так часто згадувані статті Й. Лозинського: *"О зміні народности під виглядом на народність руску"* (1849 р.) і *"О образованю языка руского"* (1849 р.) [цит. за 147, с. 66]. На підставі цих двох знакових матеріялів можна говорити про соціолінгвістичну концепцію Й. Лозинського, позаяк це не лише "відповідна реакція автора на актуальні в той час суспільно-політичний стан українського життя в Галичині та особливості розвитку і становища тут української літературної мови" [цит. за 147, с. 66], але й маніфест суспільно-лінгвістичного буття національно емансипованого українця. Ідеї першої праці спрямовані не так проти колонізаторської політики в Галичині, як проти згубної тенденції певної частини української інтелігенції свідомо змінювати свою національність. Ця зміна була двох типів: неусвідомлена – через тривалу асиміляцію та усвідомлена – через осмислений вибір. Цей другий тип учений трактує як протиприродний, підтверджуючи двома аргументами. Перший з них полягає у винятковому способі думання і характері народу, який він отримує у спадок від попередників. Позаяк ми не можемо змінити кров у наших жилах, то неможливо змінювати в собі народність. Її можливо лише зректися [191, с. 1–2]. Другий аргумент Й. Лозинського ґрунтується на трактуванні мови як "найдорожчого природного дару", "найсильнішого вузла народу", основи "злучення в єдину родину" і, врешті, невіддільного внутрішнього складника людського духу, що робить його неповторним і незнищенним, навіть у разі втрати держави. У другій статті відзначено нагальну потребу розширити царину функціювання народної мови через адміністративну й освітню практику, позаяк сам факт такого поширення стане найкращою передумовою для творення і розвитку народної мови. Виступаючи проти польських утисків, учений називає польську

шляхту "убивцями українського народу, які позбавляють його майбутнього" [цит. за 147, с. 68]. Політичної цілісності його лінгвістичній концепції додають безкомпромісні міркування зі статті *"Дописи з Яворова"* (1853 р.), де автор виступає проти москвофільського правопису і москвофільського "язичія" взагалі, а також проти тенденції цуратися у літературному вжитку народної мови: "Поки народ не буде говорити і писати своїм питомим язиком, поти буде в пониженню! А єсли єму єго язик видирают, то так, якби го забивали і в гріб закопували" [73, с. 125]. Ще однією, правда, контроверсійною працею Й. Лозинський спричинився до галицького національного відродження, а в майбутньому і до політичного поділу суспільства на народовців і москвофілів – це *"O wsprowadzeniu abecadła polskiego do pismienictwa ruskiego"* (1834 р.). Стаття викликала хмару протестів, передусім у публікаціях М. Шашкевича та Й. Левицького, які трактували таке нововведення "як воду на млин полонізації, як замах на предківську східнослов'янську писемну традицію, основану на кирилиці" [147, с. 64]. Це стало прикладом того, як мотиви учинків не збігаються з результатами сприйняття. Бо Й. Лозинський, насправді, хотів якнайкращого: по-перше, він усвідомлював нагальність реформи кирилиці, яка не відповідала фонетичній системі народної мови; по-друге, латинка наблизила б український народ до західноевропейської культури. Одначе він недооцінив політичного чинника реальної полонізації, тому після революційних подій 1848 р. став активним супротивником власної позиції.

Цей теоретичний вибух галицьких граматик і лінгвістичних статей був визначальним для національного відродження Галичини, позаяк уперше в історії поневоленого і розділеного українства мова простого

народу стала прапором національних змагань. Саме мова через її теоретично-філософське і граматично-нормативне пізнання галицьких і закарпатських граматистів стала "своєрідною діягностичною ознакою існування цілого народу в умовах Габсбурзької імперії" [81, с. 464]. Зміст цих лінгвістичних праць став історичною кардіограмою суспільно-політичних настроїв Галичини від знакового першопочаткового освітньо-лінгвістичного вибуху І. Могильницького, до амбівалентного лінгвістично-суспільного світогляду М. Лучкая і Й. Левицького, відтак через спад синусоїди у граматиках І. Вагилевича і Я. Головацького, спертих на омертвіле коріння церковнослов'янської мови, – і врешті до самодостатньої, радикальної лінгвістичної концепції Й. Лозинського, що актуальна і нині.

Український лінгвістичний Романтизм отримав неминуче літературне втілення, яке влучно означив І. Вагилевич: *"Словесність наша розпочалася від граматик"* [130, с. 196]. Бо що таке, за Й. Гердером, дух мови? Це і дух літератури всякого народу. Чи були б Т. Шевченко і М. Шашкевич символами нації, якби не писали українською? Тому невипадково письменники-романтики – це водночас і лінгвісти не так у сенсі граматичного опису мови (хоч і це також), як в усвідомленні її екзистенційної сути: буття мови визначає характер і можливості літератури. Відомий мислитель і письменник У. Еко зауважує, що "література, долучаючись до процесу творення мови, надає визначености та згуртованости конкретній спільноті" [28, с. 234].

Віхою у відродженні народної мови стала збірка пісень В. Залеського *"Pieśni polskie i ruskie ludu galicijsckiego"* 1833 р. І. Франко наголошував на її непромінальній ролі, позаяк вона: а) "пробуджувала український національний дух" серед молоді; б) доводила спромож-

ність цієї мови обслуговувати всі жанри літератури; в) широкі кола галицької інтелігенції, захопившись цими народними і літературними творами, підсвідомо віднаходили в них "чимало ниток, що зв'язували минуле з майбутнім" [142, т. 27, с. 146]. Мислитель з'ясував джерело цього "пісенного руху" і народних традицій: "... наполовину, може, в якомусь старосвітському містицизмі, але наполовину в гарячій любові до народу, в гарячій вірі в його сили, в гарячому співчутті до його долі" [142, т. 27, с. 147].

Ця збірка стимулювала літературний розвиток народною мовою, що засвідчив альманах *"Русалка Дністрова"* (1837 р.). Його започатковано в середовищі молодих студентів з абсолютної відкритости М. Шашкевича, що ґрунтувалася на його вірі ("Віра серця мого, як Бескид, твердо зостановилась на любові" – *"Псалми Русланові"*) та усвідомленні, що **він – русин**, і, як згадує Я. Головацький, "что нам, молодым русинам, нужно соединиться в кружок, упражняться в славянском и русском языках, вводить в русских кругах разговорный русский язык, поднять дух народный, образовывать народ и, противоборствуя полонизму, воскресить письменность в Галичине" [26, с. 297]. Молоді люди склали присягу спілкуватися лише руською мовою і творити на благо власного народу, через те "коллеги называли нас в насмешку "русская тройца" [26, с. 297]. Так виник молодий український рух на романтично народницьких засадах на противагу до відстоювання церковнослов'янщини і полонізації. Його основним засобом і рушієм стала народна мова, і це тоді, коли представники панівної верхівки писали або мертвими мовами – церковнослов'янською і латинською, або мовами панівних націй – польською і німецькою. Сучасники М. Шашкевича згадують, що його діяльність – і усна, і писемна – "робили дуже велике враження, були немов блискавка

серед темної ночі". Феномен цього впливу полягав передусім у промовлянні і написанні рідною мовою, а також, як завважив І. Франко, у тому, що "він знав ту тугу, ту зневіру, яка тоді мусила нападати кожного русина і чорною хмарою застелювати перед ним небо" [цит. за 26, с. 357]. Перед цією зневірою є лише одна сила – дія. І він вирішив уперше виголосити руською мовою *"Слово до питомців"* (такою була традиція в семінарії) не, як це було завше, латинською, німецькою, польською, – а руською мовою [9, с. 29]. У друзів і недругів враження були приголомшливі. Сучасник згадує, що після промови М. Шашкевич повернувся, як витязь з поля битви, – щасливий і великий [4, с. 50]. За висловом Я. Головацького, цей виступ підніс "руський дух на всі сто відсотків" [цит. за 157, с. 48], тоді як польський шовініст І. Сінкевич залсдве це пережив: "Це розсердило мене так, що пів року я засідався на Шашкевича, щоб кинути його в канал; якщо він був би загинув у моїх руках, я не уважав би цього за злочин, навпаки, якщо мене й були б повісили за вбивство, я уважав би себе за мученика за святу польську справу, а вбивство за заслугу, тим більше, що загинув один "москаль" [цит. за 157, с. 47–48]. На Покрови, 1836 р., Маркіян виголосив першу проповідь руською мовою у церкві св. Юра, його слідом пішли Ю. Величковський у церкві Успення і М. Устиянович у церкві св. Параскеви [9, с. 30].

Логічним було засвідчення сили і краси цієї мови у першому друкованому творі поета *"Голос галичан"*, написаному з приводу 67-ої річниці уродин австрійського цісаря. Він ходив з рук у руки і, як зауважив М. Устиянович, "ця ода задзвеніла в серцях руських, як ця позовна, що кличе мерців з гробу" [128, с. CCLV]. Цей один віршик "зробив цілу переміну на землі Галича, він збудив Русь з глибокого сну" [9, с. 28].

Підготовка альманаху *"Зоря"* (1834 р.), що був присвячений руській мові, і вихід у світ альманаху *"Русалка Дністрова"* (1837 р.) виявилися занадто загрозливими для австрійської імперії, а особливо для перевертнів в особах двох Левицьких: Михайла, митрополита, і Венедикта, ректора Львівської духовної семінарії і водночас головного цензора з руської мови. Останній ухвалив рішення про заборону поширення *"Русалки Дністрової"* тому, "що вміщені в ній статті є несвоєчасним духовним витвором екзальтованої юнацької фантазії, читання якого, особливо в теперішній час, може ввести в оману легковажних і викликати у них невдоволення існуючим" [26, с. 99]. Руська інтелігенція, яка говорила тоді польською, німецькою або "язичієм", теж вороже зустріла цей народний паросток. Зокрема, граматист і священик Й. Левицький з обуренням писав: "Найперше, що впадає і вражає руське око своєю дикістю, то правопис" [цит. за 111, с. 83]. Ця "дикість" у тому, що молодь порушує споконвічну традицію, здійснюючи послідовну фонетизацію українського правопису: це означало вилучення графем **Ѧ**, **Ѫ**, **ъ**, **ь**, **ы**; щодо ѣ, то цю букву залишено, але вживано непослідовно: то на місці давніх **о**, **е**, що чергуються з **і** в закритих складах, то замість сучасної **ї**; під впливом реформи В. Караджича М. Шашкевич увів до правопису нескладотворче **ў**, що тепер передаємо через **в**, і використав з сербської абетки графему џ для передання української африкати **д͡ж**. Така правописна форма так розлютила Й. Левицького, що він радо привітав заборону *"Русалки Дністрової"*: "Отож, хай буде дяка урядові, який не тільки на політичні відносини, а й на непотрібні новинки має пильне око..." [89, с. 225]. Промовисто висловив своє незадоволення і директор поліції, німець Пойман: "У нас по горло

клопоту з поляками, а сі дураки хотять воскресити й замертво поховану руську народність" [26, с. 309]. Таке обурливе зізнання слугує найкращою аргументацією суспільно-креативної ролі мови. Саме про неї говорить І. Франко: "В думах їх, а особливо у М. Шашкевича, росли і ясніли далеко ширші замисли: витворити одноцільну, полудневоруську мову і літературу і при їх помочі воскресити цілу полудневоруську націю до нового життя духовного і громадського" [142, т. 29, с. 45]. Промовисті щодо цього міркування у цензорському висновку В. Копітара з приводу альманаху *"Зоря"*: "Природне майбутнє цієї нової літератури – розвиватися за рахунок польської і великоросійської, ... а це ніщо инше як духовна опозиція 6–7 млн. у найбагатших і найбільш вигідно розташованих російських південних провінціях до тамтешньої петербурзької необмеженої влади" [26, с. 52]. Політична роль мови як духовної опозиції – очевидна. Зокрема, правописна реформа в альманасі була покликана сказати правду про рідну мову: "...знати нам конче, яке теперішньому язикові істинне лице. Задля того державлисмо ся правила: "Пиши – як чуєш, а читай – як видиш" [130, с. 122]. Я. Головацький згадує: "Нечего удивляться, что цензор не одобрил нашего радикального правописания и простонародного слога и язика..." [26, с. 299]. Реформа правопису ставала реформою мислення, а відтак ідеології, що закладає фундамент суспільства. Цікавими в цьому контексті є міркування одного французького політичного діяча: "Нам – французам куди легше зробити чотири революції, змінити скількись разів уряд, ніж викинути якусь одну-однісіньку непотрібну букву з нашого правопису..." [53, с. 409].

Мову *"Русалки Дністрової"* М. Шашкевич трактував як "найчесніший дар природи", як засіб до піднесення і

слави країни, як джерело народного честолюбства і гордости, як душу народу і мірило його просвіти. Як зауважив Д. Лук'янович, "Він ужив народної мови у тім глибокім переконанню, що иншою писати не можна" [26, с. 355]. Одначе перешкодою до усвідомлення цих аксіоматичних понять стало "понехання" мовою через згубний вплив чужинства: "Чужина нас займає, чому ж би нашина не прилягла до серця, не промовила до душ наших сильним словом?!" [130, с. 124–123]. Ці самі ідеї він висловив у вірші *"Руська мова"*. Уривок із Шашкевичевого листа до М. Козловського – наче рентген тодішніх суспільно-індивідуальних суперечностей та терзань: "Не лай мене за тую мову! – скажеш: "Не лаю" – так и не смѣйся! – бо вѣрь менѣ, коли с тобою хоть на папери говору – тож менѣ легше, але ти ся не смѣєшь – твоє сердце добре, так ми повѣдає моє серце" [106, с. 223].

У протоколі допиту М. Шашкевич сформулював головні наміри створення *"Русалки Дністрової"*: "Я випробовував свої сили руською мовою, оскільки це моя рідна мова, яка значно відрізняється від мови церковної і великоросійської (московської), і хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку і тим самим зарадити нестачі руської літератури" [26, с. 94]. У поняття "наріжного каменя" входило створення першої *"Читанки"* (як і самого слова), що, як згадує І. Верхратський, "написана язиком галицько-руського люду, з котрою і порівняти не дадуться инші тогочасні букварі і читанки, язик яких був більшою частю незрозумілий і мертвий для дітей" [26, с. 352], переклади з чужих мов, а також вагомі граматичні досягнення русалівців.

Мова потребувала граматичної конституції, а не лише широкого літературного поля для розвитку. У лінгвістично-політичній праці *"Азбука і абецадло"*, що мала

вирішальний вплив на пробудження національної ідентичности русинів, М. Шашкевич сформулював основний принцип граматики, що гарантує свободу мовного ладу: "Вона [граматика – авт.] повинна бути не законодавцем мови, а її найвірнішим відображенням, тому треба учитися своєї мови не з граматики, а з живої мови і її літератури..." [130, с. 118]. Численні лінгвістичні замітки, праця з різними граматиками, словникові записи, зроблені українською, російською, польською мовами, свідчать про поважний задум лінгвістичного дослідження, який він попросту не встиг зробити... Цю царину опановували І. Вагилевич і Я. Головацький, одначе їхній світогляд у післяреволюційні події зазнав разючих змін: "один метнувся в один бік і опинився в таборі польської шляхти (І. Вагилевич), другий метнувся в инший бік і опинився в лоні російського царату (Я. Головацький)" [157, с. 225–226]. Останній з них ще й спаплюжив пам'ять святої справи руської трійці, написавши ніби від імени М. Шашкевича пасквіль *"Не Овидовы "Heroides"*, у якому поет зрікається цієї нерозсудливої "мечты ребяческой" творити народною мовою [157, с. 227].

1848 рік започаткував "нову добу" [142, т. 41, с. 288] – і в цьому чимала заслуга М. Шашкевича: він став його провісником та ідеологічним символом. Невипадково у перший день роботи заснованої *"Головної руської ради"* понад 300 її учасників читали *"Згадку за Маркіяна Шашкевича во вічную єго пам'ять"*, що написав М. Устиянович. Шашкевичеве слово здійняло другу нову відроджувальну хвилю: М. Устиянович, М. Куземський, Р. Мох, А. Могильницький, І. Гушалевич, І. Борисикевич, М. Малиновський, Й. Кобринський та ин. [157, с. 223–224]. Як до учасника *"Русалки Дністрової"* до Я. Головацького звертався меценат альманаху М. Верещинський,

аби він виступив на з'їзді діячів науки, освіти і культури на захист народної мови: "...голос Ваш єсть важний і без сомніння буде слуханий, удаюся про то до Вас в річі язика і правопису руського, і закликаю во ім'я розуму чоловіческього, аби не творено нового, ученого язика, аби народний язик зістав ненарушений і був підставою нашого письменства. Для народу нашого шукаємо світла і гаразду..." [26, с. 269] – і Я. Головацький, очевидно, склав останню шану ідеї українства, виголосивши *"Розправу о язиці южноруськім і его наріччях"*.

1849–1859 рр. І. Франко означив як "тісні роки" політичної реакції [142, т. 47, с. 586], однак саме в це революційно-реакційне міжчасся мовне обличчя Галичини дедалі більше набувало руських ознак. Я. Головацький у листі до О. Бодянського писав: "Русини наші поступили наперед більше за півроку, як давніше за десять"; "Всюди відзивається руське слово, руський дух – коли перед роком ніхто не учув слова руського в жоднім шкільнім заведенні, кромі хібань приходських училищ" [26, с. 272–273]. Мовна полеміка зі сфери обґрунтування відрубности і самостійности української мови від польської і всіх слов'янських переходила до сфери утвердження її суспільно-функційного статусу. Про це свідчить перший документ новоствореної *"Руської ради"* (1848 р.) *"Прошение руського народа в Галиции ..., царю Фердинанду поданное"*. Відповідно до цього прохання цісар дозволив викладати руську мову у всіх народних школах, де переважають русини, а також висловив потребу заснувати катедру руської мови у вищій школі, "аби дати руським студентам можливість навчитися своєї рідної мови і таким способом причинитися до розвою тої мови" [142, т. 47, с. 595]. Для утвердження та поширення руської мови особливе значення мали перший політичний

часопис *"Зоря галицька"*, заснування просвітнього товариства *"Галицько-руської Матиці"* і Народного дому. Одначе власне ці первістки національного відродження, як і заснована катедра руської словесности у Львівському університеті, не витримали наступу реакції наприкінці 1848 р. і набули москвофільського спрямування. Як згадував А. Вахнянин 1862 р., "згас Маркіян, мов зірка на заранню, і по невеликім часі вкрався у тих, що його перше подивляли та у його дорогії сліди ступали, дух чужинний, ненаський, нерідний" [26, с. 281]. Москвофільство стало проявом найбільшої внутрішньої трагедії людини і нації – зневіри у власні сили: "Розчаровані у своїх розрахунках на підтримку центрального австрійського уряду, який передав адміністрацію Східної Галичини практично в руки польської шляхти, і зневірені у власних силах, провідні західноукраїнські діячі на чолі з частиною консервативного духівництва почали орієнтуватися культурно і політично на Росію, підкреслюючи при цьому постійно свою лояльність до Австрійської монархії" [30, с. 1652]. І. Франко назвав москвофільство "національним парадоксом" та "національним гібридизмом", що йшов рука в руку з ретроградністю та безідейністю: "Дволичність у тім, що ті люди, відхрещуючися всіма силами від належности до одної, української національности і заперечуючи навіть її існування, з другого боку, самі власною фігурою давали доказ, що не належать до тої другої – "русской" національности, якої членами величали себе. При живо розвинених національних почуттях у чехів, словаків, німців, поляків і т.и. вид таких національних парадоксів справді не міг будити симпатії до себе..." [142, т. 45, с. 413]. Москвофільство, зародившись як мовно-літературна течія, стало політичним рухом, що стимулював, з иншого боку, кристалізацію

національної свідомости, виразником якої стала партія народовців. Кожна з тих партій за наріжне поняття мала мову: москвофіли – макаронічну суміш церковнослов'янської з елементами сучасної російської та етимологічний правопис, що було прямою дорогою до злиття в "російському морі"; народовці – народну мову з фонетичним правописом. Народовська молода сила виросла з Шашкевичевого бунту ("Бо чи ж се не протест – ввести в літературу бесіду і пісні того народу, котрий між освіченими панами вважається худобою, а не чоловіком?" – І. Франко [цит. за 26, с. 291–292]), протиставивши зневіреній помосковщеній і спольщеній галицькій інтелігенції ідеологічні українські цінності, спільні для всієї України: "Доперва в 1860 р. запалала та сама молодіж вогнем патріотизму руського і кинулась вводити мову руську в родинні руські круги на селах Галичини" [26, с. 280]. Ця третя хвиля Шашкевичевого відродження (шістдесяті роки) "безповоротно рішила побіду народної мови над старим галицьким макаронізмом" [144, с. 255]. Вивільнена мова і навернена національна свідомість як абсолютно детерміновані речі на кінець XIX ст. дали рясні плоди: формувалася і набирала сили єдина літературна мова для всієї України: "Тепер уже видно: огонь розгорається добре: антракти в нашім розвою вже неможливі" [144, с. 159] – з полегкістю сказав І. Франко 1899 року. Чи це насправді так, скажімо тепер ми.

7.2.2. Мовно-національне відродження Східної України

Порубіжжя XVIII–XIX ст. в Росії ознаменоване указом Павла І про цензуру та заборону ввезення книг иноземними мовами, відтак затвердженням цензурного Статуту (1804, 1828 рр.). Нововведення стосувалося й

освіти: вчителям та учням у школі наказано вживати лише російської мови (1804 р.) [55, с. 40–43], а 1832 р. граф, майбутній міністр освіти С. Уваров, проголосив державну доктрину "офіційної народности", що випливала з тріяди "православіє, самодержавіє і народность" – вони стали новою концепцією російської культури і політики. Відповідно до цього стимульовано розвиток народностей, що населяли Росію як її безперечні провінції. Одначе основний вислід цієї концепції – неочікувана опозиційність імперії та провінцій. Так було необачно закладено політичні передумови для творення майбутнього націоналізму. Тому ця концепція дала несподівані наслідки: офіційна політика, спрямована на денаціоналізацію, посприяла зростанню національної свідомости в Україні і саме тим, "що один (російський) різновид націоналізму з бігом часу неминуче викликав постання иншого (українського) різновиду націоналізму" [74, с. 49–50]. Тим паче, що на це працював сам "дух часу": традиційні для Росії імперсько-деспотичні заходи були безсилі перед новою европейською ідеологією – Романтизмом з його народномовними пріоритетами – і перед тим кардинальним "мовним оновленням", що його приніс Україні псевдокласицизм "Енеїди" І. Котляревського, травестійні оди П. Гулака-Артемовського, сентиментальна проза Г. Квітки-Основ'яненка, байки та переклади Є. Гребінки тощо. Цій переходовій добі дав влучну характеристику М. Костомаров: "Во время упадка классицизма и вторжения в европейские литературы романтических идей вкус общества портился и причинял самое странное направление: не смели расстаться с верою в заветные предрассудки, не смели принять форм нового рода, казавшихся еще дикими, смеялись над тем и другим; плодом такой нерешительности явился особенный

род сочинений – пародии. Писатель брал предметы классические, одевал их в романтическую одежду и таким нескладным нарядом смешил публику” [49, с. 378].

У руслі проголошеної імперської концепції “народности” зароджувалась лінгвістична школа як нагальна потреба описати українську мову. Першою такою працею стала *“Грамматика малороссійскаго нарѣчія”* (1818 р.) О. Павловського. Про мотиви її написання свідчить лист автора до Російської академії наук: “Высокопочтенные члены Академии Российскаго Языка! Милостивые Государи! Язык, звучавший в Российской Империи по множеству областей оныя, много имеет изменений, наречий или диалектов. Училища везде учрежденныя образуют один связующий чистый язык: следственно все наречия могут быть истреблены так, что со временем и следов их не останется. Обратив мою мысль особенно на наречие обитателей полуденныя России, я чувствую, что язык российский там изменился до такой степени, что составляет почти язык другого народа. Итак, чтобы сохранить бытие сего изменения в мире, я проявляю смелость представить Академии Российского Слова Сочинение под названием *“Обозрение малороссійскаго нарѣчія”* [цит. за 71, с. 79]. Незважаючи на таку вірнопіддану мотивацію з концептуальним запереченням окремішнього виникнення української мови і на те, що Академія “приняла с удовольствием” рукопис, надруковано його аж за 13 років, а саме 1818 р. під назвою *“Грамматика малороссійскаго нарѣчія”*. Вона містить словничок із 1131 лексемою, зразки українського фольклору, авторський вступ та коментарі, які є ментально-суспільною світлиною того часу. Як зауважує Ю. Шевельов, знаковим є прагнення О. Павловського зробити “грубувату мову” витонченішою. Це був перший суто лінгвістичний протест проти домінування школи І. Кот-

ляревського, що засвідчило ранні прояви українського Романтизму [74, с. 35]. Автор уперше висловлює побажання розвитку лінгвістичних досліджень, аби ця мова могла сягнути статусу літературної, і вводить фонетичний принцип правопису: "... я старался какъ можно всѣ слова малороссійскія излагать на письмѣ тѣми самыми буквами и удареніями, какими онѣ тамъ произносятся" [101, с. 59], що виявилося у сталому переданні звука [*і*] будь-якого походження літерою *і*, написання ***дж, дз*** для передання африкат [д͡ж], [д͡з] тощо. Однак це лише обережне побажання, а не вимога.

У лінгвістичній царині працював П. Білецький-Носенко, автор *"Граматики південноруської мови"* (1843 р., рос. мовою), яка не була опублікована і доля рукопису якої невідома. Непростим став шлях до читача і його *"Словаря малороссийского или юго-восточнорусского языка..., составленного по произношению, каким говорят в Малой и Южной России..."*. Відомо, що він "пропав" у вирі польського повстання у 1830–1831 рр. Однак 1834 р. автор, написавши його вдруге, знову подав на затвердження до Московської академії наук – і там, не прийнятий, він "загубився". Щойно за 130 років, 1964 року, його видано. Це перший великий словник новоукраїнської мови (20.000 лексем), що містить розвідку про історію української мови (*"О языке малороссийском"*) та першу в українському мовознавстві працю зі словотвору (*"О придаточных окончательных корнях слов..."*) [137, с. 47–48] – доволі переконливий лінгвістичний посил Романтизму у добу соціялістичного реалізму... П. Білецький-Носенко прагнув розширити функції української мови до літературної. Підтримуючи ідею видання *"Украинского журнала"*, він зазначав: "...якщо декілька сторінок його будуть присвячені для задоволення

мільйонів жителів родючої України (на малоросійській мові) від гір Карпатських до тихого Дону", то цей журнал досягне своєї мети, аби українська мова цілком задовольнила потреби літератури [46, с. 27].

Серед лексикографічних надбань, що працювали на утвердження народної мови, – *"Словарь малороссийских слов..."*, який уклав І. Котляревський до "Енеїди". Хоч цей словник мав суто практичне значення – пояснював російськомовному читачеві незрозумілі слова, – "він цінний як перший українсько-російський словник з реєстром лексики нової української літературної мови і як перший двомовний диференційний словник, який став одним з лексикографічних джерел для наступних українсько-російських словників, зокрема для *"Краткого молороссийского словаря"* О. Павловського (1818)" [51, с. 43].

Одначе у Східній Україні, як і в Галичині, поряд з граматичними і лексикографічними працями література стала тим горнилом, у якому формувалася мова. Традиційна думка, що саме І. Котляревський упровадив народну мову як літературну в широкий ужиток, потребує спростування. В його *"Енеїді"* "малороссийский язык – самая романтическая форма" із "самым классическим содержанием" [49, с. 380]. Вона не розпочинала нового процесу літератури народною мовою, "а завершила його, бо виходила із засад низового Бароко, яке широко користувалося народною мовою, починаючи з першої половини XVII ст. (а спорадично з другої половини XVI ст.) зі значним засвоєнням цієї мови як літературної у другій половині XVII і в усьому XVIII ст." [161, с. 649]. Насправді – це був складний і довгий двохсотлітній процес, що розпочався у XVI і тривав у XVII і XVIII ст. – у найтрагічніші часи української бездержавности. Натомість І. Котляревському, який не мав "ніяких свідомих

намірів до мовного реформаторства" [74, с. 55], вдалося своєю мовотворчістю перегрупувати систему мовних цінностей: якщо мова *"Енеїди"* спрямована на те, аби розсмішити читача (нагадаємо, освічений читач тих часів для серйозних потреб мав би використати російську або словенороську мову), то мова *"Наталки Полтавки"* і *"Москаля-Чарівника"* перехилила "шальку терезів історії в бік дійових прав народної мови" [6, с. 234–235]. Л. Булаховський назвав це "віхою в ставленні до народної мови та її застосуванні в художній літературі, яка, можна сміливо це визнати, відкриває їй великий і широкий шлях у майбутнє" [6, с. 234–235]. Багатство мови *"Енеїди"* спрацювало проти підсвідомих чи свідомих умислів автора, промовивши за свої набагато більші, ніж сміховинні права, і *"Енеїда"* стала "вдатною пробою піднести людову українську мову до висоти літературного твору, що був гідний знайтися в похіднім куфлі Наполеона" [142, т. 41, с. 258].

Показовим щодо зміни мовно-національного світогляду цього часу є виняткові міркування в листі О. Лобисевича (1732–1805), який ще до І. Котляревського вдався до розмовної української мови, творячи бурлескний твір на основі давньоримської *"Енеїди"* – "Вергилевы пастухи... в малоросский кобеляк переодетые". На жаль, твір не вцілів, однак дійшов до нас знаковий лист автора до О. Кониського, перша теза якого стверджує винятковість та аксіоматичність краси і потреби рідної мови: "Як у всякому крої одінь, так і в усякій мові є своя краса; а що і дим вітчизни солодкий, то сей аромат думок вітчизняних – найсолодший". Далі автор просить в адресата надіслати інтермедії, що писані звичайно народною мовою, бо саме вони, на думку О. Лобисевича, створені "для чести нації, матері нашої, що

завжди у себе мала природою і вченістю обдарованих великих людей, що стільки світил дала для улюбленої нашої вітчизни, для тих, хто досить тямущий під покровом простонародньої мови знаходити коштовні думки…" [цит. за 74, с. 54]. Це абсолютно новий погляд на сміховинний жанр низового Бароко, що з новим часом набуває першорядного значення.

Зовсім иншої тональності міркування І. Котляревського: "Жаль, что словарь малороссийский уснул, – но сонъ – не смерть" (з приводу словника М. Гнідича). У розмові з І. Срезневським І. Котляревський з гіркотою іронізував, що несподівана тодішня любов до збирання народної поезії – породження моди. Оцінивши ентузіязм у цьому росіянина І. Срезневського, письменник слушно зауважив: "Коли б то так усі за діло приймались! Та ще коли б не москалі, а наші…". "Не знаю, що я відказав на це, – згадує І. Срезневський, – але відтоді Іван Петрович дозволяв мені змішувати російські фрази з українськими, а сам говорив майже все по-українському" [183, с. 7–8]. Світогляд і творчість І. Котляревського вписувалися у виміри часу: він творив нову українську національну ідентичність за структурною моделлю "доповнення" імперської ідентичности (концепція народности): національно-політичну свідомість стверджено як варіянт місцевого чи регіонального ("крайового") патріотизму, що додається до патріотизму загальнодержавного. Звідси і парадигма національної літературної мови як додатка до "великої" загальноімперської літературної мови [99, с. 232]. Отож, І. Котляревський – завершитель, бо він замикає у геніяльний спосіб коло його традицій, і водночас – зачинатель, бо саме з його творчістю "вперше в друковану літературу і літературну мову входять народність, фольклор, причому входять міцно, входять назавжди…" [158, с. 8]. Таку мовну свідомість можна

означити як переходову, бо лише частково романтики й абсолютно Т. Шевченко витворили принципово нову національну ідентичність за моделлю "протиставлення" імперській, а не "доповнення" до неї. Себто і мова, і література – самодостатні і незалежні від імперського дискурсу. Це національне самовизначення стало основним викликом лише Т. Шевченка. Обидві ці моделі "доповнення" і "протиставлення" зумовлені історично-політичними умовами часу. Тому сьогодні актуальною видається модель "дистанціювання", себто розвитку української мови не постколоніяльним шляхом із тривалим прив'язанням до імперії, а через цілковите унезалежнення та задіяння внутрішніх можливостей. Це наче існування людини в суспільстві з повнотою всіх зв'язків і залежностей, але з відчуттям особистісної сили, що детермінована лише її природою.

Завдяки новітній українській творчості реально двомовних та світоглядно амбівалентних письменників, таких, як: П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка – Класицизмові було прощено його просвітницький ухил до космополітизму і погірдливе ставлення до простого народу. Зокрема, Гулаків переспів балади А. Міцкевича "Пані Твардовська" – "це добрий приклад простацької комедії, яка, за приписами класицистів, і мала писатись розмовною мовою" [74, с. 58]. Бажання письменника укласти *"Словник малоросійський"* було викликане думками, "що, можливо, близький уже час, коли не тільки ознаки малоросійських звичаїв та старовини зникнуть назавжди, але й сама мова ввіллється у незмірний потік величного, панівного великоросійського слова..." [23, с. 218]. Поряд зі своїми жалями і "хандрою" над українською мовою і навіть бажанням усамітнитися, аби "ловити останні звуки рідної мови, що

вмирає з кожним днем" [23, с. 218], цей письменник у суперечці з Г. Квіткою-Основ'яненком сам долучався до її передчасного поховання. У листі до Плетньова Г. Квітка-Основ'яненко 1839 р. пише: "Він [П. Гулак-Артемовський – авт.] мені доводив, що мова незручна і взагалі для цього непридатна. Знаючи її придатність, я написав *"Марусю"* і довів, що малоросійською мовою можна зворушити" [41, с. 532]. Але не власне ця суперечка стимулювала Г. Квітку-Основ'яненка писати українською. Свою мотивацію він виклав у *"Супліці до пана іздателя"* 1833 р. в альманасі *"Утренняя звезда"*, що відображає тодішнє ставлення суспільства до української мови: "Нехай же знають і наших! Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полєзне, і що стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна писати" [41, с. 41]. Письменник з'ясовує одну з причин такого несприйняття: вони "не второпають по-нашому, та й ворчать на наші книжки: "Ета нєшто по-чухонські. Зачим печатать, кагда ніхто не "розуміє" ... Стривайте-бо, панове! Не дуже сікайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вміють і люблять по-нашому читати. Не усе ж для москалів: може б, треба і для нас що-небудь, щоб і ми... дечого знали... Нехай наші, як хто зна, так своє й пише; а я думаю, що як говоримо, так і писати треба" [41, с. 42–43]. Отож, барокова традиція тяжіла над суспільством, тому невипадково письменник уникає навіть етнічної ідентифікації, називаючи українців "православним християнством". Це, одначе, не заважало йому добре усвідомлювати нові потреби українців у збільшенні кількости україномовних видань. Сподіваючись, що *"Отечественныє записки"* почнуть друкувати

додаток українською мовою, Г. Квітка фактично 1839 р. виголошує маніфест мовно-національної гідности: "Ми повинні присоромити й примусити змовкнути людей з дивним розумінням, які вголос проповідують, що не треба тією мовою писати, якою 10 мільйонів розмовляють, яка має свою силу, свої красоти, непередавані иншою мовою, свої звороти, гумор, іронію і все, як належиться порядній мові" [41, с. 548]. Поряд з цим самому Г. Квітці у своїй творчості "лише подеколи вдається не допускати комічного ефекту від розмовної мови", через що він вдається "до простацької комедійности" чи пародіює "піднесену церковнослов'янщину" [74, с. 63] і пише російською.

Лінгвістично показовим є світогляд і творчість Є. Гребінки. Його лінгвістичний портрет залишив нам М. Костомаров: "Гребенка первый отошел от прежнего пародического направления: этот даровитый писатель, сознавая, что слово, которым потешали публику Котляревский и Артемовский, вовсе не искаженное наречие русского языка, а язык, данный судьбою в удел двенадцати миллионам народа, хотел в своих сочинениях показать способность его к развитию и богатству... Перевести *"Полтаву"* Пушкина на малороссийский язык – идея смелая, приносящая честь тому, кто первый счел язык способный к этому" [49, с. 381]. Відвідавши якось бал, письменник з обуренням згадував: "...між численними гістьми були наші козацькі офіцери й офіцери донської артилерії. Отож уявляєте? Український козак сперечається зі мною, ніби мова малоросійська ні на що не придатна, що вона грубувата, важка, незграбна й таке инше. Я червонів за цього виродка, аж це (можете дивуватись) донець заступився за мене, і ми вдвох насилу спромоглися переконати козацького офіцера, що мова,

якою розмовляли його діди і навіть батько, має свої чесноти" [74, с. 65]. Попри усвідомлення негідного відступництва від батьківської мови, сам Є. Гребінка писав вірші та оповідання російською... Найбільша його заслуга полягала у виданні альманаху *"Ластівка"*, де вперше всі автори були вихідцями з підросійської України і писали українською мовою. Отож, це була справжня ластівка мовно-літературного, а відтак і національного відродження. Через це вона і викликала таку гнівну критику В. Бєлінського, який міг змиритися лише з існуванням народної словесности та історичними українськими пам'ятками, однак аж ніяк не з україномовною повножанровою літературою. **Як засвідчила історія, саме література цією мовою перебрала на себе політичні функції і саме з неї виросла ідея українського сепаратизму.** Прикметним і новим у світобаченні Є. Гребінки були його критика і, разом з тим, захоплення І. Котляревським, який "ушляхетнив мову малоросійську" і водночас "виставив на суд громади в шинкобурлацьких формах" [74, с. 64], а також щире вітання ранніх романтиків, зокрема Л. Боровиковського. Романтикам удалося це глузування з українського провінціялізму замінити "модою" на все українське, а дальше поглиблення романтичної ідеології привело молоде покоління українських романтиків до творчости українською мовою [154, с. 363]. Так зламано витворюваний упродовж московської неволі стереотип вторинности всього українського, уламки якого буде знову зібрано докупи в часи совєтського режиму.

Перший такий романтичний осередок виник у щойнозаснованому Харківському університеті (1805 р.) як гурток шанувальників народної словесности на чолі з росіянином професором І. Срезневським, і саме в цьому

університеті прочитано першу в Російській імперії лекцію українською мовою [104, с. 23]. У контексті офіційного панславізму і концепції "народности" він доводив, що українська є не наріччям, а самостійною мовою і однією з найбагатших слов'янських мов. Одначе, ставши професором Петербурзького університету 1847 р., мабуть, також у контексті цієї самої концепції "народности", він кардинально змінив свої погляди аж до заперечення самостійности української мови [182, с. 134]. Із ним у тридцяті роки співпрацювали А. Метлинський, М. Костомаров та ин. Хоч їхній світогляд і творчість сповнені суперечностей і безплідною тугою за минулим, саме вони стали "психологічною передумовою до рятування від загибелі, до реставрації загроженого. Тим то романтичне констатування занепаду української мови насправді у цих діячів ішло у парі з досить енергійними заходами щодо творення української літературної мови" [149, с. 76]. Зокрема, А. Метлинський не тільки віршував українською на теми мови, де висловлювався одночасно про "конання мови" (*"Смерть бандуриста"*) і про її воскресіння: *"...як сонце із-під хмари – / Рідне слово ізійшло"* (*"Рідна мова"*), він є автором *"Правопису південноруської мови або наріччя"* (1848 р., рос. мовою), у якому відстоював фонетичний принцип. Характерна його стаття російською мовою (1839 р.) *"Замітки щодо південноруської мови"*, де він розглядає українську як давню окрему мову зі своїми фонетико-морфологічними особливостями і виступає за необхідність її збереження та розвитку [137, с. 309]. Зробив він і лексикографічний внесок в опрацювання української мови: додав українсько-російський словник із 300 своєрідних слів до збірки *"Думки і пісні та ще дещо"* (1839 р.).

Характерну для свого часу лінгвістичну еволюцію засвідчують життя та творчість М. Костомарова, що

започатковується у харківській, а відтак у київській романтичній школах. Його формування триває, як він це неодноразово підкреслює, в контексті "ідеї народности", коли наслідування поступилося оригінальності, школярство талантові, коли "мы начали стыдится своего равнодушия к отечественному и безотчетной привязанности к чужестранному; мы увидели, несмотря на огромное количество книг, у нас нет литературы, и обратились к собственному источнику национальности и народности. **Изменялся вкус, изменялся и язык**" [вид. – авт.] [49, с. 377]. Письменник добре відчував плин нового часу, перед яким трактування малоросійських творів як "непонятной прихоти" – це не просто безпідставні глузування, але й заперечення того начала, "которое оживляет настоящее общество" [49, с. 378]. У своїй ранній творчості у тридцяті-сорокові роки, а почасти і в шістдесяті М. Костомаров наголошує на самостійності української мови, на її невпинному розвиткові, всупереч скептично-знущальній критиці, і водночас підкреслює її високорозвинутість в попередні історичні періоди: "Руський язык был гораздо обработаннее, нежели письменный язык великой России; на нем было писано много книг, в которых нуждались и в Москве; притом же лучшие проповѐдники нашей первой половины XVIII века были малороссияне и хотя старались писать по-русски, или по-словенски, но не могли не вносить в свои сочинения элементов родного слова" [49, с. 376]. На жаль, разом з молодістю і зрілістю письменника обминув і україноцентризм. Під впливом Емського циркуляра 1876 р. про обмеження та заборону української мови у вісімдесяті роки він стає творцем ретроградної лінгвістичної концепції, що вкладається у тезу: "Настоящее положение южнорусского наречия таково, что на нем

надо творить, а не переводить". Мотивація цього силогізму ґрунтувалася на кількох засновках: 1. Позаяк українське громадянство зазвичай простонародне, то треба орієнтуватися на літературу для хатнього вжитку. 2. Немає жодної потреби перекладати твори европейської класики українською мовою, позаяк вони не є потребою простого народу, а інтелігенція зможе прочитати їх в оригіналі або російською мовою. "Тим більше, що й російська мова українському інтелігентові не чужа: вона є общеруська своїм походженням" [34, с. 85–86]. У статті *"Украинский сепаратизм"* він робить висновок про територіяльну невизначеність, а отже, і відсутність українства як такого [7, с. 59]. Така реґресивність світогляду – наслідок самодержавної концепції "народности" у її правдивому наповненні, класичним ретранслятором якої став на схилі літ М. Костомаров. Попри такі світоглядні синусоїди М. Костомарова та І. Срезневського, харківська романтика 1830 років, не утворивши сталого центру в Харкові, де зостався лише А. Метлинський, "відограла видатну роль в розвитку української літератури та літературної мови. Замість вузької мови старшого покоління, що надавалась майже лише до травестій, романтики хочуть виробити мову, яка могла б задовольнити інтереси усіх шарів суспільства" [155, с. 128].

Із заснуванням Київського університету (1834 р.) центр Романтизму переміщується до столиці – народжуються і контроверсійні лінгвістичні погляди ректора університету М. Максимовича. Історизм і народність – основні принципи його наукових досліджень. Учений обґрунтовував невіддільність історії мови від історії народу і в цьому соціоісторичному контексті аналізував стосунки між церковнослов'янською та українською мовами. Головний висновок його лінгвістичних студій у

тому, що жодна з відомих слов'янських мов не може бути визнана родоначальницею для инших – бо всі вони вийшли з першослов'янської. Так наголошено на генеалогічній і соціяльній рівності всіх мов, а зокрема, доведено антинауковість поширюваних теорій про те, начебто українська мова є наріччям російської чи польської мов. Джерелом української мови вчений уважав фольклор, і блискуча ілюстрація цього – видані три збірки народних пісень та дум 1827, 1834, 1849 рр. – ця "жива граматика, найкращий словник і справжня історія свого народу" (Й. Гердер). Закономірно, що в передмові до збірки *"Малоросійські пісні"* М. Максимович характеризує основні риси української мови і обстоює думку про її самостійний розвиток, а також підкреслює минущість доби наслідування і надходження того часу "когда познают истинную цену народности" [75, с. 367]. Однак його впевненість щодо майбутнього української мови – алогічно протилежна. Закликаючи галичан творити літературу "своєю рідною мовою", він 1840 р. пише Д. Зубрицькому: "...все, що у нас [на Східній Україні – авт.] пишеться по-малоросійському, – це певною мірою вже штучне, яке становить інтерес тільки обласний, як у німців писане алеманським діялектом. У нас не може бути письменства південноруською мовою, а тільки можуть бути і є окремі твори, нею писані, – Котляревського, Квітки (Основ'яненко), Гребінки та инших. Південноруська мова у нас є вже як пам'ятник тільки, з якого можна збагачувати великоросійську" [15, с. 108].

Не менш ретроградно-суперечлива його правописна концепція, базована на етимологічному принципі правопису, який мав радше політичне, ніж лінгвістичне підґрунтя. Чи не найяскравіше свідчить про це боротьба М. Максимовича за букву **ы** (так звану єри): читаймо

букву **и** як **ы**, але зберігаймо букву **ы** на письмі "для русскихъ, коимъ непонятно будетъ многое, если не сблизить правописанія малороссійскаго съ русскимъ". Отже, хоч це незручно для нас, але "понятно для русскихъ" [53, с. 402]. Такі погляди – свідчення політичної кризи ідентичности, причина чого у колоніяльних ментально-суспільних процесах, що руйнували країну впродовж XVIII–XIX ст. Один з найвідоміших інтелектуалів приймав угодовство і політичне поглинення України Росією.

Серед теорій київських романтиків особливе місце посідає лінгвістична концепція П. Куліша, яка виросла з його одкровення рідної мови: "Трапилось наскочити мені на одну книжку таку, що одбила в мене охоту від політичної мови з її возвишеними і низькими слогами. Ся книжка була *"Українські народні думи і пісні"* М. Максимовича... Прочитав я її раз, прочитав удруге, втретє... – всю вивчив напам'ять. Тут то мені відкрилось, що не тільки світу в вікні – більш на дворі, і почав я з того часу шанувати рідну мову, що живе в устах народніх та в його піснях" [61, с. 519]. У цьому щасливому зізнанні два відкриття: перше – це соціолінгвістичне трактування московської мови як "політичної" у її класицистичних стилях ("слогах") висому і низькому, друге – це віднайдення себе через рідну мову, що небачено розширює простір, який чужа, московська мова, зводить лише до своїх законів, себто метафоричного "вікна". Через те цілком закономірно, що П. Куліш перший звільнився від трактування концепції "народности" в імперському дусі й обожнив та містифікував рідну мову: "Божий дар дано людині не в чому иншому, як у слові. Отсе ж хто силкується згасити в нас Боже світло – рідне слово, той устає і на нас, і на образ Божий" [57, с. 411]. Саме йому належить розуміння мови як духової і

політично-креативної сили: "Слово! Воно бо скарбівня нашого Духа. Воно – великий завіт незазнаної нашої предківщини. Воно – правдиве пророкування нашої будущини" [60, с. 582–583], воно "становить нашу народню силу, нашу народню славу, – одно дає нам право на дільницю між иншими народами" [60, с. 486]. Відступництво від цих засад щоразу призводило до національної катастрофи і тільки "слово, не що инше як рідне слово, вернуло нам повагу між народами і нову підвалину під нашу жизнь історичну підкинуло" [59, с. 492]. Натомість запопадливе опанування московської мови було відвертою політикою – всебічною владою над людиною: "Учено нас по домівках говорити не так, як прості люде говорять, а політично… От і мене святої пам'яти матка моя вчила говорити при гостях "політично", дарма що на самоті гарнесенько розмовляла вона зо мною простою народною мовою… Московської вимови вона не любила, а її сестра – так об поли билась руками, як вернувсь додому синок, послуживши в Курському, та почав чіста, чіста вигаварівать па-русскі" [61, с. 518]. Цей пересічний епізод є глибинним зрізом мовно-суспільного менталітету помосковленої України: внутрішнє несприйняття чужинця і приневолене опанування його мови як головного засобу співжиття з ним. Наголошуючи на відступництві української верхівки то на догоду полякам, то московитам, мислитель визначає націєтворчу роль мови в абсолютно безумовному існуванні: "Найбільше ж величчє української нації явне з того, що, зоставшись без церковного, політичного, воїнського і наукового передовництва, спромоглась вона видати з себе самобутню літературу. **Пам'ятне бо нам слово московського оракула: що польське повстаннє єсть ніщо, як порівняти його з повстанням літературної України** [вид. – авт.]. Там, рече, відпала б, може, під

лихий час, невеличка провінція в імперії; а тут **мужицька мова, ставши літературною, розколе імперію по самій серцевині** [60, с. 580]. Це перші соціолінгвістичні висновки, в яких мову трактовано як причину і наслідок суспільно-політичного розвитку.

Йому належить і кордоцентричне трактування мови, яке ґрунтується на опозиційності мови-серця і мови-розуму: "Велика бо сила в простому народньому слові і в простій народній пісні, і тайна тої сили – в людських серцях, а не в людському розумі. Те слово серцем люди вимовили. ... Прийшло до нас письменство з чужого краю з чужою мовою... Не поняв (нарід) віри наставникам, котрі вмовляли його, що не рідною, простою, а якоюсь ніби поважнішою мовою треба в тузі і в радості серцем до серця озиватись або свій розум перед людьми вихваляти... Чужоземна наука... все те никло в народі, як у морі капля... Простий нарід кланявся їм, як розумним головам, а в серці, сам того не знаючи, був од усіх їх розумніший; тим і не кидав свого рідного слова, не забував рідної пісні". Було дві мови – і "за князів-варягів", і при Литві, і під Польщею, і під Москвою, – **одна мова серця, друга – розуму** [вид. – авт.]; "схоластика по школах розуміла речі тільки головою, а серцем їх не розуміла" [155, с. 120–121].

Одначе П. Куліш не лише заклав новітні підвалини філософсько-політичного тлумачення мови як емоційної і духово-креативної сили, але і сам працював на її розбудову як письменник, перекладач і лінгвіст. Показові щодо цього його міркування в епілозі до *"Чорної ради"* *"Об отношении малороссийской словесности к общерусской"*, в якій ми впізнаємо характерні для цього часу вірнопіддані московській імперії вагання і виправдання щодо творення українською мовою першого історичного

роману з начебто неминуче потрібним російським перекладом: "Книга моя, появясь в свет не на общепринятом литературном языке, может ввести многих в заблуждение на счет понятий и цели автора. Вообразят, пожалуй, что я пишу под влиянием узкого местного патриотизма и что мною управляет желание образовать отдельную словесность, в ущерб словесности общерусской. Для меня были бы крайне обидны подобные заключения..." [63, с. 159–160]. Викладення причин написання українською мовою має виправдувальний характер, попри який хоч і з'ясовано самостійну історію української мови, неможливість через переклад передати національну своєрідність думання і народних традицій та "вирослість" народу пізнавати світ без мовного посередництва, попри все це, – завершує автор ідеологемою про "нравственную необходимость слияния в одно государство южного русского племени с северным" [63, с. 179]. Так лінгвофілософські теоретизування письменника розбиваються об колоніяльно-імперську дійсність, в якій мова виконує роль рубікону у внутрішньому і зовнішньому житті людини і держави.

Кулішева праця над мовою поширювалась на перекладацьку царину. На відміну від М. Костомарова, перекладацтво він уважав необхідною формою вироблення власної мови, що вилилось у переклади В. Шекспіра, Й. Шилера, Й. Ґете, Г. Гайне, Дж. Байрона. Найважливішим серед них був переклад *"Біблії"*, який П. Куліш трактував "не як діло спекуляції лавочної, а діло патріотизму": був це "важкий труд самостійности нашої, величний пам'ятник краси нашої мови, її звучности і мелодичности, її спосібности до трудних перекладів до чужих старинних мов" [цит. за 121, с. 103]. Мета цього перекладу – засвідчити присутність українців у великому

християнському світі через базову духовість – мову, “що дала гасло до бороття з вельможним ляцьким панством і озвалась потужним голосом поезії на всю слов’янщину” [цит. за 121, с. 111].

Особистим набутком П. Куліша є його власне лінгвістична діяльність, яка втілилась у видання *“Граматки”* (1857 р.), в передмові до якої автор зауважує, що “…найперше діло в отця-матери … дитину своєю рідною мовою до розуму доводити”, позаяк з тих, що “чужоземцями через науку робляться… мало добра буває” [58, с. 3]. І хоч назва цієї праці не відповідає структурі традиційної граматики, вона відобразила нагальну потребу граматичного опрацювання мови. Натомість П. Куліш виступив реформатором правопису, використовуючи фонетичний принцип написання, що отримало назву “кулішівки”. Найбільшим досягненням кулішівки було усталене вживання літер ***і*** та ***и*** для передання звуків української мови [**і**] та [**и**] будь-якого походження. Це вивільнювало українську мову з-під непритаманної для неї російської “гражданки” і закладало майбутні основи українського фонетико-морфологічного правописного принципу. Всім, хто “добродушно совстуют оставить разработку малороссийского языка”, П. Куліш рекомендував замислитися над тим, **“какое влияние имеет высокоразвитая сила и красота родного слова на нравственное, а вместе с тем и на вещественное благосостояние целого племени”** [вид. – авт.] [63, с. 176].

Цей вплив сповна реалізувався через життя та творчість Т. Шевченка, в устах якого “мужицька” мова набула крахоімперної сили: як зауважив І. Франко, для визволення імперії він зробив більше, ніж десятки визвольних армій… Мова в Шевченкових устах стала невід’ємною українською реальністю – він спорудив фортецю зі слів, у якій все решта стало вторинним і неминучим: “Тепер уже не мечем наше

народне право на вражих твердинях зарубане, не шпаргалами і печатьми супротив лукавства людського стверджене: у тисячах вірних душ українських воно на самому дні заховане і тисячолітніми споминками запечатане... Під корогвом Шевченковим ми ніби вернулись до домівки святої з чужої чужоземщини, і рідна словесность сталась для нас службою Господу правди" [59, с. 492].

Шевченкова лінгвістична концепція пружинить у тезі: "*...у їх народ і слово і в нас народ і слово*" [47, с. 440] – абсолютне ототожнення мови і народу як головного імперативу і рушія сущого; аксіоматичне і природне відкидання хоч чиєсь зверхности над його народом та мовою; нерозуміння будь-якої підлеглости хоча б з огляду на факт лише Божої абсолютної правди; беззастережна оцінка історичного минулого як непрощенної помилки Б. Хмельницького й українських катів – Катерини, Петра, Миколи й усієї московщини чи польщини. Національна свобода для нього така природна, як життя. Саме тоді, коли українська історія сягнула критичної кульмінації, Т. Шевченко запропонував країні абсолютний радикалізм і за формою, і за змістом. Він, на відміну від своїх попередників, беззаперечно вірив у поневолену Україну:

Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Цілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть ("Ісая. Глава 35").

Опинившись із 15 років у цілком чужомовному середовищі, він сотворив з мови свого села домівку-батьківщину та ідеологію визволення України. Вона зберегла його – а він зберіг цілу націю. Невипадково київський

генерал-губернатор Антоненков сказав, що "с праха Шевченко выродилась целая шайка самых ръяных сепаратистов" [123, с. 7]. Мовно-світоглядовий конфлікт вибухнув із виходом *"Кобзаря"* 1840 р. Критики вітали талант Т. Шевченка, але більшість із них, особливо В. Бєлінський, не сприймали його мови. Вона, очевидно, провістила щось більше, ніж народження повножанрової літератури. М. Гоголь цю насторожливу загадковість назвав "дьогтем", завваживши, що "нам треба писати по-російськи; задля нас, чехів, сербів єдиною святинею повинна бути мова Пушкіна…" [47, с. 340]. Натомість М. Костомаров свідчив протилежне: "Независимо от всех эстетических достоинств его стихотворений, главное, что не только приковывает к нему читателя, но и ставит поэта выше уровня обычных писателей, это то, что явление Шевченко победоносно поражает старый предрассудок об удобо-неудобописательстве на том или другом языке…" [49, с. 424] – це не що инше як "коперниківський переворот" в українській самосвідомості. У "Гайдамаках" Т. Шевченко відповів гоголям та бєлінським гідно і непохитно:

> Спасибі за раду.
> Теплий кожух, тілько шкода –
> Не на мене шитий,
> А розумне ваше слово
> Брехнею підбите.
> Вибачайте… кричіть собі,
> Я слухать не буду…

Таки зачепили Т. Шевченка напутництва класиків…, і написав він російською *"Микиту Гайдая"* (1841 р.), *"Тризну"* (1844 р.) і хотів надрукувати *"Слепую"*, але в листі до Я. Кухаренка від 30.09.1842 р. крик його душі: "Переписав *"Слепую"* та й плачу над нею. Який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам

черствим кацапським словом! Лихо, брате-отамане! Єй-Богу лихо! Се правда, що, опріч Бога і чорта, в душі нашій є щось таке страшне, що аж холод іде по серцю, як хоч трошки його розкриєш. Цур його: мене тут і земляки, і не земляки зовуть "дурнем". Але ж хіба я винен, що я уродився не кацапом або не французом! Що ж нам робити… Перти проти рожна чи закопатися заживо в землю" [цит. за 47, с. 126]. І таки "попер проти рожна" всією своєю творчістю [139, с. 9], убивчо викриваючи відступництво, що цілком вцілює у сьогодення:

…І землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій
…може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови… ("Сон").

Поряд із відступництвом запопадливе опанування чужого:

І всі мови
Слав'янського люду – Всі знаєте. А своєї
Дасть Біг … ("І мертвим і живим…").

Перебуваючи у чужому Петербурзі – символі українського поневолення – він написав свою мовну програму:

Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих… Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово ("Подражаніє 11 Псалму").

Т. Шевченко став першим, хто завдяки мові та ідеології своїх творів підняв народ на рівень складника нації, яка у XVIII ст. охоплювала тільки дрібномаєтну шляхту, духівництво і знать. Його творами захоплювалися представники всіх цих трьох верств, чим загачувалася прірва, що розділяла їх, і творилась незнана доти національна спільнота [74, с. 219–220]. Його найближчі друзі – П. Куліш і М. Костомаров – згадували: "Усі ми – київська молодь – знали Шевченкові твори напам'ять і були очаровані ними. Мова його впливала на всіх нас і на Костомарова страшенно" [цит. за 47, с. 347]. Однак не тільки українці оживали духом від цієї мови: "Какое сочуствие возбуждают его творения можно видеть из того, что великороссияне, уроженцы центральных и восточных губерний, никогда не видавшие в глаза малороссиян, читают и выучивают их наизусть. Мы видели много таких примеров. С другой стороны, тоже видели мы и между поляками" [49, с. 423]. Про недруковані твори Т. Шевченка згадує Шиґарін: "Читали тоді в Києві в багатьох гуртках з незвичайним захопленням. Дехто вчився української мови власне тільки для того, щоб бути спроможним читати й розуміти Т. Шевченка" [цит. за 124, с. 39]. Як зауважив англієць Г. Сетон-Вотсон, "формуванням визнаної української літературної мови завдячуємо йому більше, ніж будь-кому иншому. Вживання цієї мови стало вирішальною стадією у формуванні української національної свідомости"; його творчість започаткувала всю подальшу еволюцію українського націоналізму [цит. за 74, с. 188; 1, с. 99]. Його творчість витворила українське суспільство:

"...і слово моє станеться в них силою необоримою... Сотворив я вам Словом своїм вічную пам'ять, а самих вас учинив собі самому вічною пам'яттю міждо живим" [59, с. 495].

Вже після його смерти були Валуєвський, Емський укази та сотні заборон і обмежень української мови та небаченого фізичного винищення її носіїв через голод і розстріли, але ця мова і ця нація вистояли. Він спорудив зі слів фортецю ідейного націоналізму та мовної унікальности в своїй силі, красі і правді...

Висновки

1. Епоха Романтизму вивела на кін історії нації, ідентифіковані через власну мову, історію, традиції, що стали основними ідеологемами наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Вони набули вирішального ідеологічного і політичного значення. Як зауважив Е. Сейд, "мова ставала все менше ланкою між зовнішньою владою й людиною, і все більше простором, який творять і використовують її нації" [цит. за 1, с. 94]. Вона набула креативно-екзистенційних функцій, що продукують духову і політичну владу.

2. Україна, зокрема Галичина та Східна Україна, входила до складу різних імперій – Австрійської та Російської. Це спричинило поляризацію суспільства через асиміляцію та етнічну націоналізацію. Статус нації та націоналізм із невід'ємним мовним втіленням утвердилися великою мірою завдяки політиці тодішніх імперських режимів [5, с. 33]. Водночас ця політика користала зі слабкости політичної та інтелектуальної еліти поневолених українців, призводячи до їхнього винародовлення і самовідчуження. У Галичині ідеологічно-політичні процеси були зумовлені додатковим чинником – полонізацією. Попри ліберальну освітньо-культурну політику Австрії, слабка політична й інтелектуальна еліта українців або полонізувалась, або потрапляла під москвофільський вплив, вибираючи за

ідеологічний прапор відповідну мову. На Східній Україні деспотична політика напів азійської Росії виходила за межі розуміння культурно-освітніх потреб українців. Попри це, ці дві частини України фактично одночасно, хоч у відмінних тональностях, заявили про свою ідентичність через мову, історію, традицію, церкву. Рупорами цих ідей стали не політики, а філологи у найширшому сенсі цього слова (грец. phileo "люблю" і logos "слово"): у Галичині – греко-католицькі священики, почасти професори богослов'я, починаючи від І. Могильницького і закінчуючи "руською трійцею", у Східній Україні – письменники, що посідали високі сходинки у духовно-суспільній ієрархії московської імперії, починаючи від директора Полтавського театру І. Котляревського, відтак повітового маршалка і голови харківської палати кримінального суду Г. Квітки-Основ'яненка, ректора і професора Харківського університету П. Гулак-Артемовського та инші – до академіка Т. Шевченка. Енергійна діяльність цих професійних інтелектуалів була стрижневою для формування української ідентичности. Цей новий середній клас націоналістичної інтелігенції запросив до історії власний народ; і запрошення треба було написати зрозумілою для народу мовою [1, с. 105].

3. Часова першість *"Грамматики..."* О. Павловського на Східній Україні аж ніяк не переважує лінгвістично-національного граматичного вибуху наступних граматик у Галичині поряд з окремими лінгвістичними працями і радикальною соціолінгвістичною концепцією Й. Лозинського. Одначе Східна Україна цілковито перевершує галичан силою мовно-літературного вибуху через твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та численних романтиків. Ця територіально локалізована філологічна єдність мови як граматичної системи та мови як літератури стала наріжним чинником неминучої

політичної єдности розполовиненої України. Образно кажучи, граматичне раціо та літературне емоціо були приречені злитися в одному повноцінному політичному організмі. Це була лиш справа часу.

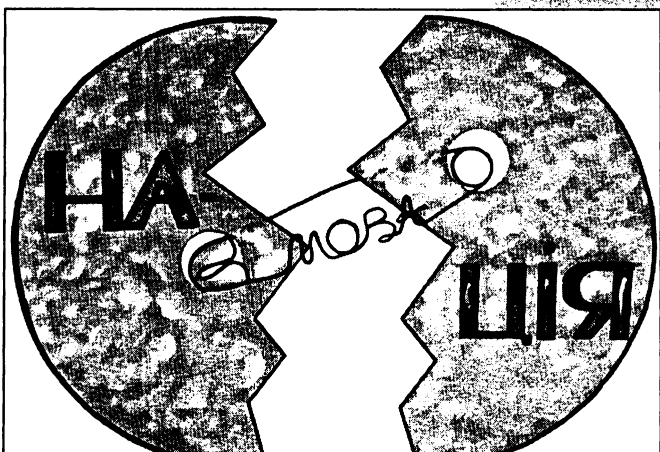
4. Світогляд творців національно-філологічної революції (крім Т. Шевченка, дух поезії [чи мови як поезії – авт.] якого блукав безпритульно і не знаходив належного відгуку в порабованої нації [76, с. 151]), синтезував традицію і новаторство, консерватизм та радикалізм, підлеглість та незалежність, страх та відвагу. Цей дуалізм зовсім не вписувався у Шевченкову парадигму, що мала инше окреслення: *"А дай жити, серцем жити і людей любити"* – жити "повним життям цілковито вільної людини у цілковито повнім організмі вільної нації" [76, с. 154]. Якщо граматисти-галичани металися поміж церковнослов'янською традицією та живучістю народної мови, то їхні східні друзі-літератори, інтуїтивно творячи і розбудовуючи цю мову, плакали-тужили над її незабарною смертю… Лише П. Куліш (не без суперечностей у світогляді та неадекватности у поведінці) і словом, і ділом заклав новітні підвалини філософсько-політичного тлумачення мови як первинно емоційної і духово-креативної сили:

> Отечество собі ґрунтуймо вріднім слові:
> воно, воно одно від пагуби втече,
> піддержить націю на предківській основі...
> хитатимуть її політики вотще !
> Переживе воно дурні вбивання мови;
> народам і вікам всю правду прорече.

5. Серед творців мовно-національного ренесансу – інтелектуально яскраві постаті, які не витримували випробування радикально новим часом – вони кардинально змінювали свої погляди залежно від політичного перебігу таких подій, як наприклад, реакція в Галичині

після революції 1848 р. та розгром кирило-методіївців у Києві 1847 р., а відтак Валуєвський, Емський та инші укази про заборону та обмеження української мови. Йдеться про світоглядний регрес передусім у переконаннях І. Срезневського, М. Костомарова, І. Вагилевича та Я. Головацького, а також розполовинений чи надщерблений світогляд багатьох инших. Цей особистісний чинник, мабуть, найголовніше гальмо в поступі українців до самоідентифікації, позаяк відступництво як моральне дикунство блокує вихід нації на центральну сцену історії.

6. На цьому тлі вагань і напів ідентичностей, часу згасання для імперій та обнадійливого для колоній, невпевненого сходження української нації до самостійности постаті М. Шашкевича і Т. Шевченка визначальні для незворотної дороги українців у власну незалежність. Хоч вони паралельно пишуть ще польською чи російською мовами, одначе живуть лише українською. Своєю мовою Т. Шевченко об'єднав усі частини української етнографічної території, позаяк Звенигородщина – це те місце, де перехрещуються східні, західні та північні говори. Якщо твори Шевченкових попередників і сучасників рясніють вульгаризмами, провінціялізмами, архаїзмами і росіянізмами, то Шевченкова мова, скупана у фольклорно-пісенних ріках, – це найвище духозведення нації [139, с. 7]. "Він … вогнем своєї романтичної душі, інстинктом своєї вірної крови – відчув і закипів таким гнівом до псевдоімперської потвори і такою любов'ю до свого загроженого народу, що і цим гнівом, і цею любов'ю нарід його віджив, живе і житиме" [76, с. 145].

Автор роботи
Оксана Вовк

Чи можна уявити повноцінне
існування краси
без її опертя на силу?

Петро Яцик

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Раннє середньовіччя (V–XV ст.) – це існування імперій на тлі утвердження християнської філософії як державної ідеології. Це концепт, що визначає характер функціювання мов як основного надетнічного, об'єднавчого чинника із сакральною функцією. Церковнослов'янська мова стає матеріялізацією християнського вчення і засобом інтегрування імперії. Саме ця імперська об'єднавча концепція тривалий час не даватиме східним і частково південним слов'янам "виборсатися з пут церковнослов'янщини" [132, с. 122]. Безумовно, це уповільнювало виявлення власної ідентичности через корінну мову. У таких умовах виникло протиставлення між мовою священних текстів і руською мовою. Ця опозиція стала засобом вивищення духовної та державної еліти над загалом. Суспільно-релігійна мовна ієрархічність сформувалася за принципом не "чуже" / "рідне", а "сакральне" / "світське", "культурне" / "побутове". Першість у цій ієрархії належала церковнослов'янській мові. І навіть більше. Вона спричинилася до кастового поділу суспільства, в якому лише духівництво та княжа верхівка були втаємничені у запозичену сакральну мову. Однак експансивна імперська розбудова Київської Руси та бурхливий культурно-освітній розвиток сприяли через численні княжі канцелярії поширенню руської (книжної давньоукраїнської) мови, що мало велике значення для державницького самоусвідомлення русинів як стрижневого етносу імперії. Таке співіснування двох різних у соціяльно-культурному аспекті мов – найоригінальніша

риса Київської Руси [186, с. 44–45]. Обидві мови зазнають взаємовпливів, зокрема цековнослов'янська, яка набуває адаптованої зукраїнізованої редакції. У Галицько-Волинському князівстві, крім руської, роль ділової мови виконують латинська та польська, засвідчуючи небезпечний асиміляційний вплив на суспільну верхівку.

2. Другу половину XIV – першу половину XVI ст. сприймаємо як велику прелюдію українського Ренесансу, путівником до якого стала народна мова. Основні складники цієї прелюдії – це, по-перше, виникнення українсько-білоруської літературної мови, що обслуговує ділову писемність Литовсько-Руської держави, тоді як в инших жанрах вона набирає щоразу виразніших місцевих ознак. По-друге, ця мова набуває державного статусу в Литовсько-Руській державі, що закріплено у другому виданні Статуту 1566 р. По-третє, елементи цієї мови і діялектного мовлення наступально і невпинно почали проникати до конфесійної літератури. По-четверте, винайдене друкарство стає дорогою народної мови до широкого кола людей, що стимулює їхнє мовно-етнічне самовизначення. По-п'яте, українці активно прилучаються до европейської освіти через посередництво наднаціональної латинської мови, що народжує явище української латиномовної поезії, яка здебільшого засвідчила незбіг чужої мовної форми із русинським етнічним самовизначенням.

3. Укладення політичної Люблінської (1569 р.) і релігійної Берестейської уній (1596 р.) позначилося у мовному просторі на двох основних рівнях: законодавчому і ментальному. Починаючи від 1619 р., основний закон країни – Литовський статут – виходить польською. І хоч українська шляхта чинить непоодинокий спротив, домагаючись використання руської мови у діловій сфері, –

державними мовами стають польська і латинська. Однак основна трагедія розігрується на ментальному рівні. У підсвідомість українця входять поняття "нищости" української культури і православ'я і "вищости" польської культури і католицтва. Так складається нова опозиція "чужого" як престижного і "свого" як вторинного. Через єзуїтську латинсько-польську освіту від народу поступово відрізано його найвищу верству. Українське панство, звабленe кар'єрним просуванням і банальним снобізмом, долучається до польського трибу життя з його мовою та культурою. Літературна творчість церковнослов'янською, польською та латинською мовами засвідчує, що чужа мовна форма не завжди збігається з особистісним національним самовизначенням. Про це свідчить патріотично руська тематика творів. Мовна форма не встигає за бурхливою внутрішньою еволюцією, збуреною ідеями Ренесансу, Бароко, Реформації і Контрреформації. Себто шлях до створення національної мови як невід'ємного атрибуту нації та держави пролягає від національного самоусвідомлення чи етнічної належности, – відтак до мови. Ці письменники мали за потребу зазначати свою національну належність при прізвищеві, аби в такий спосіб закорінюватися у власну культуру.

4. На противагу до польсько-католицької культурно-освітньої експансії виникають братства та школи (в Острозі, Львові, Вільному, Києві тощо), що стають осередками православної культури. У мовно-ментальній площині – це симбіоз латинсько-слов'янського мислення, у якому серед строкатости п'ятьох мов роль першої скрипки на правах державної і літературної відіграє польська, на правах судочинства й науки – латинська, на правах священної і містичної мови як оберега східно-візантійської традиції – церковнослов'янська, на правах

першоджерела православ'я – грецька, і проривається стихійно і нестримно у релігійну, світську, ділову сфери – руська. Така строката мовна палітра – дзеркальне відображення культурно-цивілізаційних феноменів: Відродження, Бароко, Реформації і Контрреформації, що виникли на теренах поневоленої України.

5. Латинська мова у систему освіти впроваджена не так задля підриву місцевих засад життя, як задля розвитку національної самосвідомости серед тих людей, що легко підпадали під вплив польської мови. На сторожі цієї самосвідомости поставлено граматично й лексикографічно кодифіковану церковнослов'янську як орган "древнього благочестя" і візантійсько-слов'янської ідентичности. Це засвідчувало щораз міцнішу національну свідомість, що не хотіла миритися з приниженим становищем у власній державі. Опанування чужих мов, зокрема латинської і польської, за таких обставин було дорогою не так національної асиміляції, як гідної інтелектуальної опозиції, у надрах якої нуртувала вулканом народна мова. Надважливо те, що універсальність латинської мови у середньовічній Західній Европі не означала універсальної політичної сили, тоді як унікальність народних мов стала передумовою створення окремих націй і держав.

6. На другу половину XVI ст. припадає фактичний вибух релігійної літератури руською мовою, яка виходить передусім із протестантських кіл (численні переклади *Євангелій* та учительних *Євангелій* тощо). Такий союз протестантизму і новонародженого капіталістичного друкарства швидко створив нову читацьку публіку, даючи їй гідне відчуття рідної, а не лише культової мови. Поступовий вихід народних мов на кін історії, зокрема руської, передує як друкарському, так і релігійному переворотам XVI ст., і через те його варто розглядати "як незалежний

фактор ерозії сакральної уявленої спільноти" [1, с. 61]. Суспільно-ментальній емансипації руської мови сприяють активні початки її кодифікації у лексикографічних та граматичних працях, зокрема Л. Зизанія, П. Беринди, Є. Славинецького, І. Ужевича, що виводить її з підлеглого становища у ієрархії мовно-суспільних цінностей.

7. Головним суспільно-політичним стимулятором утвердження народної мови були козаччина, гетьманат як форма керівництва державою і великий міграційний рух населення в часі національно-визвольних змагань 1648–1654 рр. Коли спольщену частину людности було фізично знищено чи вигнано з України, а решта частина України покозачилася, то, зрозуміло, що за таких умов засяг народної української мови розширився: нею говорили всі – від гетьмана до селянина. Так народна мова вийшла на поверхню суспільного життя, аби, як зазначає О. Потебня, стати на чолі змагань у всіх його проявах. І хоч згодом політичну незалежність втрачено, але мовна єдність зміцнилася – це яскравий приклад незбіжностей мовної і суспільної синусоїд розвитку.

8. Знаковість цього періоду – в остаточно сформованій національно-світоглядній домінанті: "...в другій половині XVII ст. в українському народі цілком виробилося відчуття своєї етнічної самодостатности й належности ... Це свідчить, що навіть за відсутности єдности між державотворчими елітами та різними станами, нижчими та вищими сферами суспільства було витворено, і він реально існував, **фермент національної єдности** [виділено – авт.], тобто нація, хоч і не остаточно, але значною мірою сформувалася, і зв'язок еліт державницьких із масами мав не умоглядний, а реальний, проте вельми суперечливий характер. Український народ того часу відчував себе самодостатнім, окремішнім, національно означеним" [161, с. 32]. Поряд з цим головний лінгвонаслідок другої поло-

вини XVII–XVIII ст. полягав у повному витісненні руської мови (себто книжної давньоукраїнської літературної мови) з ділової сфери, позаяк скасовано Гетьманщину, і у створенні так званої слов'яноруської (словенороськӧї) мови, що сягала своїми витоками у XVI ст., себто другого церковнослов'янського впливу. Ця мова виникла як заступлення руської церковнослов'янською (кінець XVII – початок XVIII ст.), остання з яких була основою і знаряддям формування московської культури. Так почав формуватися "общерусский язык", і то з допомогою своїх, вірнопідданих, що, піддавшись легкій спокусі на чуже і збагнувши незрозумілість староукраїнської мови для московитів, почали писати штучним мовним витвором, що спирався на спільну для церкви (хоч у різних адаптаціях) церковнослов'янську мову.

Попри це, лінгвоцидні друга половина XVII–XVIII століття, потрапивши у простір фактично трьох мов: давньоукраїнської (руської), що сягає давньокиївських часів, слов'янороської, або церковнослов'янської московської адаптації та народної української – виплекали у народному серці народну українську мову. Це серце, як образно висловився В. Чапленко, працювало з перебоями, може, тому українська інтелігенція так дбайливо і самовіддано ходила біля нього [149, с. 12]. І вúходила. Страшний тиск породив пречарівне дитя опору в абсолютно безумовному існуванні. Безумовність цього існування зумовлена низкою політичних чинників. Найперше те, що зародилася нова українська літературна мова в умовах політичного роз'єднання України. Якщо на східних підмосковських теренах у зв'язку з виникненням нових економічних і культурних центрів (Полтава, Харків, згодом Одеса) набувало ваги південно-східне наріччя (порівняно із домінуванням південно-західних говірок у XVII ст.), то на Західній Україні, що була під

австрійською зверхністю, тривало "взаємопроникнення церковнослов'янської мови в її українській редакції та простої мови, причому перша, як правило, мала перевагу" [160, с. 895–896]. Про цю мову В. Чапленко писав: "Відомо, яким жахливим язичієм писали у XVIII ст. і далі, ставлячись зневажливо до властивої української мови як мови "пастуховъ і свенопасовъ" [149, с. 21]. Але саме ця стара книжна мова була надійним протиставленням польській, що і забезпечило їй довше життя. Натомість Східна Україна, аби протиставити себе як окремість у морі московського світу, мала єдиний засіб – народну мову. Парадоксальність ситуації в тому, що власне, всупереч найбільшому політичному тиску, як інстинкт етнічного самозахисту на підросійській Україні вибрано цілком новий шлях для розвитку мови майбутнього: не з давньоукраїнської (руської) давньокиївської традиції, а з народного джерела. Воно насправді ніколи не переставало пульсувати. Хіба що не було на нього загальнонародного попиту, чи то спраги, яка настала у час політичної екстреми: "політичний гніт вимагав радикального критерію народної свідомости: таким радикальним критерієм і стала народна мова. Тим часом у XVII–XVIII ст. такого критерію ще не було треба" [160, с. 895–896]. Ця, так би мовити, інстинктивна потреба виникла на межі двох філософських напрямів – Класицизму (XVII–XVIII ст.) і Романтизму (кінець XVIII–початок XIX ст.), що створило ідеологічні передумови відновлення народної мови і кардинальної зміни її статусу.

9. Епоха Романтизму стала синонімом лінгвістичного відродження. Основна ідеологема Романтизму – народна мова як знак національної ідентичности. В умовах колоніяльного поневолення України і належности її Заходу та Сходу до різних імперій мова набирала виразного політичного характеру і була головним чинником етнічно-

національної інтеграції. Чи не найкраще це висловлено у мотивації зовсім не романтичного Емського указу про заборону української мови: “Коли допустити утворення окремої простонародної літератури на українському наріччі, то це означало б покласти тверду основу для розвитку думки про можливість здійснити, хоча б і в дуже далекій будущині, відірвання України від Росії” [104, с. 33]. Колоніяльний статус України стимулював поляризацію суспільства через одночасну асиміляцію та етнічну націоналізацію. Мова найочевидніше матеріялізувала ці протилежні процеси і невпинно готувала країну до самостійної держави. Одначе вона потребувала двох базових речей для внутрішнього самозбереження: граматичного опрацювання і літературного втілення. Це фактично дві колії, що впевнено вивели націю з тупика історії. Галичина вибухнула численними граматиками і лінгвістичними працями, зокрема соціолінгвістичною концепцією Й. Левицького та ортографічною – М. Шашкевича, тимчасом як Східна Україна подивувала феноменом народної мови у творах літературного генія і першого мислителя-державника Т. Шевченка. Після цього духовий злет української нації, попри подальше поневолення, не потребуватиме нічиєї ласки, хіба як щораз більшої кількости українців, навернених у дім власної мови…

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001.
2. Антонич Б.-І. Поезії. – К., 1989.
3. Беркофф Дж. Б. Ренесансні історіографічні міфи в Україні // Україна XVII століття. – К., 2005.
4. Брик І. Маркіян Шашкевич / У соті роковини злагодження "Зорі". – Львів, 1934.
5. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. – Львів, 2006.
6. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах. – Т. 2. – К., 1977.
7. Буторіна Н. Український аспект літературознавчих студій Миколи Костомарова // Дивослово. – 2005. – № 7.
8. Висоцький С. Київська писемна школа X–XII ст. – Львів – Нью-Йорк, 1998.
9. Возняк М. Маркіян Шашкевич. – Львів, 1911.
10. Возняк М. Історія української літератури. У двох книгах. Книга перша. – Львів, 1992.
11. Возняк М. Історія української літератури. У двох книгах. Книга друга. – Львів, 1994.
12. Возняк Т. Тексти та переклади. – Харків, 1998.
13. Ґадамер Г.–Ґ. Герменевтика і поетика. – К., 2001.
14. Гайдеґґер М. Гельдерлін та сутність поезії // Возняк Тарас. Тексти та переклади. – Харків, 1998.
15. Галичанин. Літературний сборник. – Кн.І. – Вип.2. – Львів, 1863.
16. Гейченко В. Феномен російської інтелігенції // Сучасність. – 1993. – № 9.
17. Гердер Й.Ґ. Мова і національна індивідуальність // Націоналізм. Антологія. – К., 2000.

18. Гнатюк Л. То якою ж мовою писав Григорій Сковорода? // Дивослово. – 2006. – № 3.

19. Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. CCXXIX. – Львів, 1995.

20. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – К., 1991.

21. Грушевський М. Історія української літератури. – Т. II. – К., 1993.

22. Грушевський М. Історія України–Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. – Т. IX–2. – К., 1997.

23. Гулак-Артемовський П. Твори. – К., 1964.

24. Даниленко А. Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов // Записки НТШ. – Т. CCXXXIX. – Львів, 2000.

25. Добосевич У. Українська книжна мова другої половини XVI–середини XVII ст.: "Non est inculta" // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 34. – Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. Частина II.

26. Документи і матеріали: "Русалка Дністрова" / Упор. Ф.І. Стеблій, О.А. Купчинський. – К., 1989.

27. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991.

28. Еко У. Про деякі функції літератури / Мова німої країни // Журнал Ї. – 2004. – № 35.

29. Ентоні де Мелло. Молитва жаби. – Т. 1. – Львів, 1999.

30. Енциклопедія українознавства. – Т.1. – Львів, 1993.

31. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991.

32. Житецький П. Нарис історії української літературної мови в XVII ст. // Вибрані праці. Філологія. – К., 1987.

33. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. – К., 1999.

34. Зеров М. Твори в двох томах. – Т.2. – К.,1990.

35. Ільїн В.В., Кулагін Ю.І. Філософія. – К., 1997.

36. Кабанес О., Нас Л. Фанатизм мови / Мова німої країни // Журнал Ї. – 2004. – № 35.

37. Каганець І. Арійський стандарт. – К., 2004.

38. Калинович М.Я. Походження мови. – К., 1948.

39. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – Одеса, 1996.

40. Качуровський І. Фоніка. – Мюнхен, 1984.

41. Квітка-Основ'яненко Г. Твори. – К., 1956–1957.

42. Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство. – К., 1985.

43. Кодлубай І., Нога О. Прадавня Україна. Історія. Культура. Вбрання. XXV тис. до н.е. – VII ст. – Львів, 2001.

44. Козуля О. Як розмовляємо – так і живемо // Урок української. – 2002. – № 1.

45. Коломієць В.Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських // Мовознавство. – 1992. – № 5.

46. Комаринець Т.І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму. – Львів, 1983.

47. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К., 1991.

48. Косов (Косів) С.А. // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 2001.

49. Костомаров М.І. Твори в двох томах. – Т.2. – К., 1967.

50. Коць-Григорчук Л. Вузькошрифтне Євангеліє – пам'ятка української писемности першої половини XV століття // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського. – Т. І. – Київ–Львів, 2004.

51. Кочерган М.П. І. Котляревський як лексикограф (до 200-річчя виходу в світ "Енеїди") // Мовознавство. – 1998. – № 1.

52. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К., 2000.

53. Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 року // Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія. – К., 2004.

54. Крисаченко В.С. Християнство на теренах України I–IX століття. – К., 2000.

55. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови) – К., 2004.

56. Кудрицький Є.М. Іван Ужевич – український граматист XVII ст. і його праця // Мовознавство. – 1970. – № 1.

57. Куліш П. Позичена кобза: Твори в 6 томах. Т. 3. – Львів, 1909.

58. Куліш П. Граматка. – С.-Петербургъ, 1861.

59. Куліш П. Чого стоїть Шевченко яко поет народній. Лист(III) з хутора: Твори в 6 томах. Т. 6. – Львів, 1910.

60. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції: Твори в 6 томах. Т. 6. – Львів, 1910.

61. Куліш П. До счастного Саламона, прочитавши його "Коломыйки и Шумки": Твори в 6 томах. – Т. 6. – Львів, 1910.

62. Куліш М. Твори в двох томах. – Т. 2. – К., 1990.

63. Куліш П. Чорна рада. – К., 1990.

64. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. – Львів, 2004.

65. Левицький В.В. Чи існує універсальний звукосимволізм? // Мовознавство. – 1971. – № 1.

66. Левицький В.В. Звуковий символізм: основні поняття, ідеї, результати // Мовознавство. – 1993. – № 1.

67. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підготовка текстів і вступні статті В.В. Німчука. – К., 1964.

68. Лесюк М. Предтеча української мовознавчої науки в Галичині // Мовознавство. Четвертий міжнародний конгрес україністів (26–29 серпня 1999 р.) –Одеса–Київ, 2002.

69. Лесюк М. Розвиток української літературної мови в Галичині в умовах польсько-українського білінгвізму (до середини XIX ст.) // Варшавські українознавчі записки. – Зошит 15–16. – Варшава, 2003.

70. Лизанець П.М. Михайло Лучкай і його граматика // Лучкай Михайло. Граматика слов'яно-руська. – К., 1989.

71. Лизанчук В. Навічно кайдани кували. – Львів, 1995.

72. Лист І. Вагилевича до М. Максимовича у Львові 7 березня 1837 року // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – К., 1982.

73. Лозинський Й. Дописи з Яворова // Вісник: Часопись політическа для русинів з австрійської держави. – Ч. 64, 65. – Відень, 1853.

74. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998.

75. Максимович М. О малороссийских народных песнях // Вибрані твори. – К., 2004.

76. Маланюк Є. Книга спостережень. – К., 1997.

77. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К., 2004.

78. Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і в першій половині XVII століття // Європейське відродження та українська література XVI – XVIII ст. – К., 1993.

79. Мацюк О. Ще про початки книгодрукування в Україні // Архіви України. – 1971. – № 1.

80. Мацюк Г. Граматичний аспект мовознавчої діяльності греко-католицького духовенства в Галичині (перша половина XIX ст.) // Християнство й українська мова. – Львів, 2000.

81. Мацюк Г. Нові штрихи до лінгвістичного портрета Йосипа Лозинського // Шашкевичіана. – Вип. 5–6. – Львів – Вінніпеґ, 2004.

82. Мацюк Г. Нормативно-граматичний опис української мови в першій половині XIX століття // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ–Львів, 2004.

83. Мацько Л., Мацько О. Риторика Стародавньої Греції і Стародавнього Риму // Дивослово. – 2002. – № 1.

84. Міщенко М. Мова і політичне життя / Мова німої країни // Журнал Ї. – 2004. – № 35.

85. Могила Петро Симеонович // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 2001.

86. Мойсієнко В.М. Про національний статус "руської мови" в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. – 2005. – № 1.

87. Мосенкіс Ю. Трипільська генеза милозвучності української мови на тлі євразійських мовотворчих процесів. – К., 2002.

88. Нансі Люк Жан. Тіло, мова / Мова німої країни // Журнал Ї. – 2004. – № 35.

89. Нахлік Є. Йосиф Левицький як літературний критик // Шашкевичіана. – Вип. 5–6. – Львів–Вінніпег, 2004.

90. Німчинов К. Українська мова у минулому і тепер // Історія української мови. – К., 1996.

91. Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство. – 1982. – № 2.

92. Німчук В.В. Мовознавство на Україні XIV–XVII ст. – К., 1985.

93. Німчук В.В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть // Берестейська унія і українська культура XVII ст. – Львів, 1996.

94. Німчук В.В. Періодизація як напрямок генези та історії української мови // Мовознавство. – 1998. – № 1.

95. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.

96. Нудьга Г. Не бійся смерті. – К., 1991.

97. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995.

97'. Огієнко І. Українська мова у Києво-Печерській Лаврі в XVII віці. – Львів, 1924.

98. Оглоблин О. Росія й Україна // Енциклопедія україно-знавства. – Т. 7. – Львів, 1998.

99. Окара А. Творчість І. Котляревського та нова парадигма української літературної мови // Слово і час. – 1999. – № 9.

100. Павлик М. Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. // Записки НТШ. – Т. XXXV–XXXVI. – Львів, 1900.

101. Павловський О. Прибавленіе къ грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія или, отвѣтъ на рецензію, здѣланную на онуую грамматику // Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія. – К., 2004.

102. Пазяк О.М., Кисіль Г.Г. Українська мова і культура мовлення. – К., 1995.

103. Пас О. Мова / Мова німої країни // – Журнал Ї. – 2004. – № 35.

104. Пасько В. Доля мови – доля нації / Мова німої країни // Журнал Ї. – 2004. – № 35.

105. Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як чинник становлення національної самобутності української куль-

тури: парадокси еволюції // Києво-Могилянська академія в іменах. – К., 2001.

106. Писання Маркіяна Шашкевича / Видав М. Возняк // Записки НТШ. – Т. XIV. – Львів, 1912.

107. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К., 2001.

108. Півторак Г.П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток // Мовознавство. – 2005. – № 3–4.

109. Плющ Н., Бас-Кононенко О., Дудник З., Зубань О. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. – Київський національний університет, 2002.

110. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2–1. – К., 1992.

111. Полюга Л. Принципи орфографії Вука Караджича та правописна система "Русалки Дністрової" // Шашкевичіана. – Вип. 5–6. – Львів–Вінніпеґ, 2004.

112. Польща й Україна // Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – Львів, 1996.

113. Потебня О. Естетика і поетика слова. – К., 1985.

114. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. – Львів, 2001.

115. Радзикевич В. Романтизм як джерело українського літературного й національного пробудження та виступ М. Шашкевича // Шашкевичіана. – Вип. 5–6. – Львів–Вінніпеґ, 2004.

116. Рауделюнас В. Українські списки Другого Литовського Статуту // Архіви України. – 1973. – № 4.

117. Реформація // Енциклопедія Українознавства. – Т. 7. – Львів, 1998.

118. Рікер П. Історія та істина. – К., 2001.

119. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001.

120. Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. – К., 2001.

121. Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров). – Львів, 2002.

122. Сковорода Г. Сад пісень. – К., 1983.

123. Слабошпицький М. Алчевські // Дивослово. – 2003. – № 3.

124. Соловей О. Шевченківські доповіді. – К., 2000.

125. Статути Великого князівства Литовського 1566 року. У 3-х томах. – Т. II. – Одеса, 2003.

126. Статути Великого князівства Литовського 1588 року. У 3-х томах. – Т. III. – Книга 1–2. – Одеса, 2004.

127. Статути Великого князівства Литовського 1529 року. У 3-х томах. – Т. I. – Одеса, 2002.

128. Студинський К. Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829–1843) / Збірник філологічної секції НТШ. – Т. XVII, XVIII. – Львів, 1916.

129. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. – К., 1969.

130. Твори. Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький. – К., 1982.

131. Ткач Ф.Є. Народна основа лексики ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького // Українська мова в школі. – 1957. – № 1.

132. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004.

133. Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. – 1998. – № 2-3.

134. Ткаченко О.Б. Місце України й української мови на карті світу (геополітичний аспект) // Мовознавство. – 2001. – № 1.

135. Тоцька Н. Засоби милозвучності української мови // Урок української. – 2003. – № 10.

136. Українська література XI–XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями / Упор. Є.А. Карпіловська, Л.О. Тарновецька. – Чернівці, 1997.

137. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.

138. Українська поезія XVI ст. – К., 1987.

139. Фаріон І. Я на сторожі коло їх поставлю слово: Набір листівок-плакатів про мову. – Львів, 2002.

140. Фаріон І. Мова як духовно-національний феномен // Київська церква. – 2001. – № 4.

141. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). – Львів, 2000.

142. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1976–1986.

143. Франко І. Характеристика руської літератури XIV–XVIII ст. // Європейське відродження та українська література XVI–XVIII ст. – К., 1993.

144. Франко І. Мозаїка. – Львів, 2001.

145. Фрік Девід А. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. CCXXIV. – Львів, 1992.

146. Хижняк З. На шляхах історії // Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001.

147. Худаш М.Л. Із маловідомої мовознавчої спадщини Й.І. Лозинського // Мовознавство. – 1989. – № 4.

148. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998.

149. Чапленко В. Українська літературна мова. Її виникнення та розвиток (XVII ст.–1917). – Нью-Йорк, 1956.

150. Чепіга І. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – першої половини XVII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989.

151. Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (на матеріалах перекладів Євангелія) // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. CCXXIX. – Львів, 1995.

152. Чепіга І. Твори Іоаникія Галятовського як джерело "Історичного словника українського языка" // Українська історична та діалектна лексика. – Львів, 1996.

153. Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови. – К., 2001.

154. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.

155. Чижевський Д. Філософські твори у чотирьох томах. – Т.1. – Т. 2. – К., 2005.

156. Чуба Г. Зі студій над українськими учительними Євангеліями другої половини XVI–XVII століть (ґенеза та особливості стилістичної організації текстів проповідей) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського. – Т. І. – Київ–Львів, 2004.

157. Шалата М.Й. Маркіян Шашкевич. Життя, творчість і громадсько-культурна діяльність. – К., 1969.

158. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського. – Чернівці, 1998.

159. Шевельов Ю. Попередні зауваги до вивчення мови та стилю Сковороди // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Т. CCXXXIX. – Львів, 2000.

160. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002.

161. Шевчук В. Муза Роксоланська. Розвинене бароко. Пізнє бароко. У двох книгах. Книга друга. – К., 2005.

162. Шевчук В. Муза Роксоланська. Ренесанс. Бароко. У двох книгах. Книга перша. – К., 2004.

163. Ющук І.П. Українська мова. – К., 2003.

164. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. – К., 2000.

165. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

166. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньої модерної України. – К., 2005.

167. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К., 1986.

168. Ярошинський О.Б. Національно-мовний чинник у контексті передумов української національної революції середини XVII ст. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. VIII. – К., 2006.

169. Абаєв В.И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада. – М., 1965.

170. Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные Археографической комисией. –Т. 3. – СПб., 1848.

171. Акты, относящиеся к православной церкви в Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1859.

172. Алексеев А.А. Почему в Древней Руси не было диглоссии // Литературный язык Древней Руси. – Л., 1986.

173. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. – Т. V. – М., 1953 – 1959.

174. Будагов Р.А. Человек и его язык. – М., 1976.

175. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков / Сост. В.А. Звягинцев. – М., 1956.

176. Гумецкая Л.Л. Вопросы украинско-белоруских языкових связей древнего периода // Вопросы языкознания. – 1995. – № 2.

177. Истрин В. Очерки истории древнерусской литературы. – М., 1922.

178. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М., 1979.

179. Лекомцева М.И. Типология структур слога в славянских языках. – М., 1968.

180. Науменко А.А. Переводоведение и теория звукосимвоизма: к проблеме семантизации фонетических структур поэтического подлинника в переводе // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2001.

181. Потебня О. Язык и народность // Мысль и язык. – Харьковъ, 1913.

182. Срезневский И. Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо к профессору И.М. Снегиреву // Учен. зап. Моск. ун-та.– М., 1834. – Ч. 6.

183. Срезневский В. Знакомство И.И. Срезневского с И.П. Котляревским // Киевская старина. – Т. 64. – 1899.

184. Тимошенко П.Д. Фонетические явления на границе слов в украинском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1953.

185. Толстой Н.И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII вв.) // Славянское языкознание. – М., 1963.

186. Успенский Б.А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. – М., 1983.

187. Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. – Ч. 1. – Петербург, 1916.

188. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков / Сост. В.А. Звегинцев. – М., 1956.

189. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. – М., 1985.

190. Huk Irena. Iwan Mohylnicki o języku ruskim // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze 15–16. – Warszawa, 2003.

191. I. K. O zmianie narodnośti pod względem na narodowość ruską, tlumaczone z niemieckiego oryginału. – Lwów, 1848.

192. Linde S.B. O Statucie Litewskim ruskim językiem I drukiem wydanym. – Warszawa, 1816.

193. Rozprawa o języku ruskim. Przez Jana Mogilnickiego: We Lwówie, 1848.

Умовні скорочення

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – Т. 3. – К., 1989.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – Т. II. – К., 1970–1980.

ІМЕННИЙ ПОКАЗНИК

Л

М

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Ірина Дмитрівна Фаріон

МОВА – КРАСА І СИЛА

СУСПІЛЬНО- КРЕАТИВНА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XI – СЕРЕДИНІ XIX ст.

3-тє видання

Редактор Оксана Чернигевич
Коректор Наталія Колтун
Технічний редактор Лілія Саламін
Комп'ютерне верстання Наталії Максимюк
Художник-дизайнер Уляна Келеман
Дизайн обкладинки Романа Попадюка,
Сашка Пронського, Тараса Сулика

Здано у видавництво 10.04.2010. Підписано до друку 20.04.2010.
Формат 84×108 1/32. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 11,6. Обл.-вид. арк. 8,8.
Наклад 300 прим. Зам. 100286.

Видавництво Національного університету "Львівська політехніка"
Поліграфічний центр Видавництва
Національного університету "Львівська політехніка"
Реєстраційне свідоцтво серії ДК № 751 від 27.12.2001 р.

вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000
тел. +380 32 2582146, факс +380 32 2582136
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua